

Kanarieliefhebberij in de achttiende eeuw - op het kruispunt van wetenschap en vrije tijd?¹

Tom De Roo

This article argues how eighteenth-century canary-curiosity sits firmly on the cross-roads of science and leisure, with both aspects joined together through commercialisation. The word 'curiosity' denotes a healthy scientific interest in the intricacies of the natural world, this being both an early modern tradition and an enlightened ideal. In addition, the early eighteenth-century literary sources on canaries show a certain scientific value in their methods and digressions. Yet there is also ample evidence for the leisure element through references to recreational benefits as well as affinities with 'typical' leisure activities.

The specialised literature offers as wide a public as possible an easy way into the keeping of canaries. This democratisation of canary-curiosity serves to make money for a variety of retailers: it is commercialisation that links science to leisure. Firstly, the printers and authors of canary-literature ride on an ever expanding wave of popularised books on science and leisure, offering knowledge for sale at a broad range of prices and of varying quality. The canary-literature evolves accordingly: from a small number of thick and thorough works at the start of the century, to a larger number of smaller, cheaper and ever more superficial booklets and sections in all-round leisure books towards the 1900s. Secondly, retailers of bird paraphernalia and professional breeders – though often loathed as being 'not really curious' – offer every possible element required by the average person to start his or her canary-fancy, from cheap and common birds and cages to exclusive canary varieties and conspicuous birdhouses. Authors/printers of canary-literature and sellers of birds and accessories are sometimes even the same people, thereby ensuring that literary communication promotes commercial business. 'Do-it-yourself' is put forward as a legitimate way into the canary-curiosity for the less affluent or the passionate amateurs, although it only applies to some aspects and thus still requires professional providers for what one can't produce oneself.

The increasingly professionalised leisure-oriented market undoubtedly satisfies a demand engendered by an enlightened interest in nature, but it also increases it through a lowering of the material and socio-cultural thresholds for the keeping of canaries. This particular evolution typifies the eighteenth century as a time of intensifying commercialisation. It appears to allow an ever expanding group of people to come into contact with popularised knowledge. Its influence on the democratisation of leisure and science and their intertwining should not be underestimated.

1 De totstandkoming van dit artikel in de huidige vorm was niet mogelijk geweest zonder de commentaren en adviezen van wetenschapshistoricus Eric Jorink en mijn collega's van het Centrum voor Stadsgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Mijn oprechte dank gaat uit naar hen allen.

Kanariehoeden als 'liefhebberij': dualiteit in de terminologie

Tegenwoordig zou men kanariehoeden over het algemeen als een 'hobby' beschouwen. In de achttiende eeuw bestond dat woord echter nog niet.² Binnen de context van het houden van kanaries, en waarschijnlijk ook daarbuiten, fungeerden echter andere termen. In het Frans heette kanariehoeden een 'curiosité' te zijn, en werden de deelnemers aan de bezigheid 'curieux' genoemd. De Nederlandstalige kanarieli-literatuur spreekt over een 'liefhebberij' en verwijst analoog naar de beoefenaars met 'liefhebbers'.³ In het Engels werden zij 'fanciers' of 'curious persons' genoemd, terwijl de bezigheid zelf werd aangeduid met 'fancy' en synoniemen van ontspanning zoals 'recreation', 'diversion', enzovoorts.

Kanariehoeden is niet de eerste en enige bezigheid die met 'liefhebberij' of 'curiosité' werd benoemd. Deze termen komen al voor in het discours rond (amateuristische) wetenschapsbeoefening vanaf de late zestiende eeuw. Daar verwijst de 'curiositas' naar het humanistisch ideaal van een (wetenschappelijke) nieuwsgierigheid naar de mens en zijn omgeving, en worden bijvoorbeeld hoeders van een botanische tuin en verzamelaars van naturalia al liefhebbers of 'curieux' genoemd.⁴ Ook in het Engels draagt 'curious' de geladen betekenis van een gezonde interesse in en bekendheid met de natuurlijke wereld, zoals dat al in de zeventiende eeuw gepromoot werd als een essentieel onderdeel van het bestaan van een *gentleman*.⁵

De historiografie beschouwt deze eerdere liefhebberijen als steunpilaren van moderne wetenschapsbeoefening, waarbij de 'curieuze' deelnemers via eigenhandige publicatie, discussie of opname in literatuur van derden bijdroegen aan het geheel van wetenschappelijke kennis. Helden van de zestiende- en zeventiende-eeuwse natuurwetenschappen zoals Clusius, Aldrovandi en Gesner hadden hun standaardwerken en vooral hun macht en status rechtstreeks te danken aan zowel een eigen verzameling naturalia als een uitgebreid netwerk van informanten, die zelf collectioneerden en/of aan (amateuristische) wetenschap deden.⁶ Ook zij gingen als 'liefhebbers' door het

2 Het zou voor de eerste keer gebruikt worden in 1816, zie Burke, 'The Invention of Leisure' [a], 20. Er bestaat echter wel een etymologische voorloper, namelijk 'hobby-horse', die al vroeger gebruikt wordt om een geliefkoosde bezigheid aan te duiden, zie 'Hobby' en 'Hobby-horse', in: *Oxford English Dictionary*; 'Hobby', in: Harper, *Online Etymology Dictionary*. De verwantschap is duidelijk bij bijvoorbeeld tuinieren, dat in de achttiende eeuw 'hobby-horse' en in de negentiende eeuw 'hobby' wordt genoemd, zie Laird en Harvey, 'Our Equally Favorite Hobby Horse', 103, 106.

3 Zie bijvoorbeeld de opdracht aan 'liefhebber' Amsterdams commissaris en postmeester Nicolaas Corver, de weledede beoefenaar van de 'behaagchelyke kanari-liefhebberij'; Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, *3-*3vo. Analoog wordt de Antwerpse piraatdruk van Van Wickedes werk toegeschreven aan een anonieme auteur die naar zichzelf verwijst als 'eenen liefhebber der zelve'; *Verhandeling van de kanarieteeling*, titelblad.

4 van Gelder, 'De wereld binnen handbereik', 24, 36; van der Veen, 'Dit klain vertrek', 248; Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld*, 88.

5 Whitaker, 'The culture of curiosity'; zie voor het ambivalente bereik van 'curiosity' in de achttiende eeuw ook: Fontes da Costa, 'The Culture of Curiosity'.

6 Findlen, *Possessing Nature*; van Berkel, 'Citaten uit het boek der natuur', 189-190; van Gelder, 'De wereld binnen handbereik', 27 e.v.

leven, net als de Middelburgse vrouwen die zich hadden verenigd in een heus Natuurkundig Genootschap tijdens de achttiende eeuw.⁷

Door de vereenzelviging van deze termen met vroegmoderne wetenschapsbeoefening zou men geneigd kunnen zijn een zekere continuïteit te veronderstellen wat betreft de achttiende-eeuwse kanarielifhebberij – maar klopt dit wel? Ten eerste is de betekenis van vroegmoderne ‘curiositeit’ en het inwisselbare ‘liefhebberij’ niet helemaal eenduidig. Onder andere aangaande verzamelingen van naturalia kan men naast wetenschappelijk ingestelde en vaak vakmatig geïnteresseerde ‘curieux’ ook meer oppervlakkige, op tijdverdrijf uit zijnde liefhebbers terugvinden – en omgekeerd.⁸ Ten tweede moeten we ons wat betreft de binnen de context van kanarielifhebberij gebruikte terminologie ook bewust zijn van een andere kant. Zo is de Engelse benaming voor kanariehoeden onder andere ook ‘recreation’ en ‘diversion’, terwijl Franse bijwoorden verschijnen als ‘amusant’ en ‘récréatif’ – dit zijn duidelijke verwijzingen naar ontspanning. In hoeverre zal kanarielifhebberij nu *wetenschap* dan wel *vrije tijd* blijken te zijn? Hebben we hier misschien te maken met een meng- of overgangsvorm?

Als we dan toch de continuïteit met (amateuristische) vroegmoderne wetenschapsbeoefening gaan problematiseren, doen we er goed aan ook aandacht te hebben voor het financiële element. Zo was vroegmoderne liefhebberij in merendeel een geldelijke verliespost – dit gold zeker en vast voor de kostelijke verzamelingen *curiosa* en *naturalia*. De gedachte was dat de drang naar kennis geld mocht kosten. Uiteraard veronderstelt dit lieden die uit commercieel oogpunt bereid waren om tegen een bepaalde prijs de liefhebbers te faciliteren in hun bezigheid. Liefhebberij en wetenschap gingen in de zeventiende eeuw, en afhankelijk van hoe het wordt gedefinieerd zelfs al in de zestiende eeuw, hand in hand met *commercialisering*.⁹ Bij dezen willen we dus een derde element in ons onderzoeksopzet verwerken. In hoeverre en op welke manier speelt commercialisering een rol in de kanarielifhebberij?

Kanariehoeden in de vroegmoderne tijd¹⁰

Kanariehoeden is in essentie een gesofisticeerde vorm van het doorheen de vroegmoderne tijd geografisch en sociaal wijdverspreide gebruik om kleine (zang)vogels als gezelschapsdieren te houden. Waarschijnlijk begin veertiende eeuw maakt West-Europa voor het eerst kennis met de kanarie. Nog voor het einde van de vijftiende eeuw wordt hij aldaar in kooitjes gehouden. Zeker tot en met de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn er weinig aanwijzingen van een grote verspreiding of populariteit, integendeel.

7 Sturkenboom, *De elektrische kus*.

8 van Gelder, ‘Liefhebbers en geleerde luiden’, 289.

9 Cook, *Matters of exchange*, 415; Findlen, ‘Commerce, Art and Science’, 297-300; Florike, ‘Correspondence and natural history’, 110; Noordegraaf en Wijsenbeek-Olthuis, ‘De wereld ontsloten’, 48-50; Sturkenboom, *De elektrische kus*, 54-55.

10 Deze paragraaf is gebaseerd op: De Roo, ‘From chaffinch to canary’; zie verder ook Birkhead, Schulze-Hagen en Kinzelbach, ‘Domestication of the canary’.

Zeldzaamheid en onbekendheid in de zestiende en zeventiende eeuw

De kanarie komt zelden voor in de opkomende natuurhistorische literatuur. De Engelse naturalist William Turner vermeldt hem zijdelings in zijn *Avium Praecipuarum* (1544) en zijn *Herball* (1562) – rond diezelfde tijd komt de kanarie echter nog niet voor in het standaardwerk *L'histoire de la nature des oyseaux* (1555) van de Franse natuurvorser Pierre Belon du Mans.¹¹ Ook bij de Zwitserse botanist en algemeen natuurexpert Conrad Gesner vinden we slechts een terloopse vermelding in één enkele zin van zijn *Historiae Animalium Liber III, qui est de Avium natura* (1585), terwijl de beroemde Italiaanse naturalist-verzamelaar Ulysse Aldrovandi amper een pagina van zijn *Ornithologiae: Liber Decimustertius* (1600) aan het gelige zangertje wijdt (ter vergelijking: soorten mussen, vinken en zelfs de dan nog vrij ‘nieuwe’ papegaaien krijgen meerdere pagina's en hoofdstukken toebedeeld).¹² Voor de Schots-Poolse wetenschapper-encyclopedist Johannes Jonston volstaat een herkauwen van Aldrovandi nog ruimschoots in diens *Natuur der Vogelen* (1660), ook al wordt de kanarie al in 1622 door zelfverklaard ‘vogelaar’ Giovanni Pietro Olina in diens *Uccelliera* als een interessant gezelschapsdier vermeld.¹³ Bovenal blinkt het merendeel van de noteringen uit in onjuistheden. Naast deze relatieve onbekendheid in de natuurhistorische literatuur, zijn de bewoordingen rond het houden van kanaries niet van dien aard dat een grote verspreiding mag worden vermoed: zowel de natuurhistorische werken uit die tijd als de latere retrospectieve notities vanaf de achttiende eeuw verzekeren de lezer hoe de kanarie voor de tweede helft van de zeventiende eeuw zeer zeldzaam was, en dan voornamelijk zou zijn gehouden door leden van de hoogste lagen van de samenleving.

Een groeiende verspreiding vanaf eind zeventiende eeuw?

Tussen het midden van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw spreken literaire getuigenissen echter van een gestaag toenemende populariteit. De kanarie verschijnt vaker in poëtische literatuur en zelfs in beeldende kunst, waar hij tot eind zeventiende eeuw volledig afwezig leek. Hoewel er slechts weinig archivalisch bewijs beschikbaar is, ondersteunt het wel enigszins deze trends. Zo vertonen weliswaar ongeveer 10% van Antwerpse en Leeuwarder boedels vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot en met de achttiende eeuw sporen van kanariebezit, maar het aandeel stijgt wel lichtjes. Bij de lieden die vogels houden neemt de kanarie gaandeweg ook de plaats in van andere soorten. Tevens komen kanaries in de loop van de achttiende eeuw vaker bij de hogere en uiteindelijk zelfs lagere Antwerpse middenklasse voor,

11 Turner, *Avium Praecipuarum*, 108-109 (origineel 88); idem, *Herball*, 497 (origineel 193); Belon du Mans, *L'histoire*.

12 Gesner, *Historiae Animalium*, 260; Aldrovandi, *Ornithologiae*, 814.

13 Jonston, *Natuur der Vogelen*, 80 (vertaling van De Avibus uit 1650); Olina, *Uccelliera*.

waar ze voordien enkel bij de elite te vinden waren.¹⁴ Uit literair bronnenmateriaal blijkt hoe tegelijkertijd de kanarie vooral van uit Tirol, en in mindere mate Engeland en de Nederlanden professioneel wordt gekweekt en uitgevoerd over heel Europa. Daarbovenop wordt ook melding gemaakt van vele amateurkwekers. Men kan dus een verregaande beschikbaarheid van de kanarie veronderstellen.

Het lijkt er op dat men uiteindelijk de troeven van de kanarie is leren waarderen: hij is exotisch van oorsprong, ziet er aangenaam uit, maakt mooie geluidjes en is relatief gezien zeer eenvoudig te houden. Eigenlijk is de kanarie een 'verbeterde versie' van al lang geapprecieerde inheemse zangvogeltjes, en is het niet meer dan terecht dat hij uiteindelijk cultureel geïntegreerd wordt. Aan het begin van de achttiende eeuw lijkt zijn inburgering zo goed als compleet, wanneer dan specifieke 'kanarieliteratuur' opduikt.

Intrede van de 'kanarieliteratuur'

In 1709 verschijnt de *Traité curieux des Serins de Canarie* van de hand van Joseph-Charles Chastanier Hervieux de Chanteloup, 'opziender over de kanariqueekery van hare hoogheid de hertoginne van Berry'. In helder opgedeelde hoofdstukken wordt een natuurlijke historie van de kanarie aangegeven, melding gemaakt van in die tijd bekende variëteiten volgens kleur, bevedering en kostprijs, aanwijzingen gegeven over succesvolle aanschaf en keuze, wat voor soort kooien je het best kan gebruiken, hoe je de kanaries tot broeden kan faciliteren, wat voor eten je ze best kan voorschotelen, en hoe ze te genezen als ze ziek mochten worden.

De vroeg achttiende-eeuwse nieuwigheid is dat het hier een soort 'doe-het-zelf'-handboek betreft dat zich voor het eerst *exclusief* bezig houdt met het hoeden van kanaries – dit in tegenstelling tot het algemenere en vaak zweverige werk van een Olina, die zich over een heel scala aan zangvogeltjes uitsprak. Bovendien is het werk van Hervieux op natuurhistorisch vlak duidelijk *uitgebreider* en *diepgaander* dan de oudere werken van Jonston, Aldrovandi en Gesner. Zijn kennis uit praktijkervaring blijkt superieur aan de door middel van correspondentie en andere tweedehandscommunicatie bijeen vergaarde wetenschap van zijn voorgangers.¹⁵

Het werk van Hervieux blijkt waardevol genoeg om het al snel tot Nederlandse, Engelse en Duitse vertalingen te schoppen, terwijl het bovendien weldra aanleiding geeft tot kopiëring, navolging, en uiteindelijk zelfs verbetering. Zijn werk heerst over het Nederlandse taalgebied, tot Frans Van Wickedede in 1750 de eerste van in totaal zes

14 De Roo, *Dierlijk gezelschap, menselijke reflectie*, 152 e.v.; Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 54 (enkel zeventiende-eeuwse boedels). Ook in drie zeventiende- en ongeveer dertig achttiende-eeuwse boedels uit de Boedelbank van het Meertens Instituut vinden we kanaries terug, maar daar is het nog wachten op verder onderzoek eer we uitspraken kunnen doen over hun plaatsing in een sociaaleconomische context: Meertens Instituut, *Boedelbank*.

15 Zie specifiek over de waarde van correspondentie en (internationale) netwerken: Florike, 'Correspondence and natural history'; Baldriga, 'The role of correspondence'.

Paginanummerloze gravure door Nicolaas van Frankendaal, in Frans Van Wickede, *Kanari-uitspanningen of nieuwe verhandeling van de kanari-teelt. Den Oorsprong, de Voortteeling, Aenkweking, onderscheiden Aert, Ziekten en Gebreken, Middelen ter herstelling van de Kanarien, en alles wat een liefhebber nodig heeft, 't zy hy dezelve wil doen broeden of niet* (Amsterdam: Steven van Esveldt, 1756) / Utrecht, Universiteitsbibliotheek.

Deze gravure toont ons een man met voor zich een tafel gevuld met benodigdheden voor het houden van kanaries (we herkennen o.a. voeder- en drinkbakjes). Op de grond staat een klein formaat boogkooi. Interessant is dat we achter de man een in de muur ingebouwde voliëre kunnen ontwaren, die duidelijk esthetisch is geïntegreerd met de wanddecoratie.

edities van zijn schijnbaar zeer populaire *Kanari-uitspanningen, of Nieuwe verhandeling van de kanari-teelt* aflevert. Van Wickede wil naar eigen zeggen een toegankelijker en completer verhandeling dan Hervieux schrijven, specifiek gericht op 'de beginnende liefhebber' die in zijn vrije tijd van het kanariehoeden wil genieten. Ook zijn werk zal de rest van de eeuw nog vertaald en bewerkt worden. Vooral in Engeland en de Nederlanden verschijnen gans de achttiende eeuw verder nog goedkopere en inhoudelijk meer beperkte werkjes, piraatdrukken van (delen van) de gezaghebbende werken, alsook algemene vrijetijdsboeken die één of meerdere hoofdstukken aan de kanarie besteden.

Uiteindelijk is de cirkel rond. De in voorgaande eeuwen door de pioniers der natuurhistorie bij elkaar gezochte informatie bleek ontoereikend voor lieden die vanuit al dan niet professionele bezigheid met kanaries bezig waren. Als tegenzet creëerden zij gespecialiseerde kanarieliteratuur, opgesteld vanuit hun eigen kennis, welke dan op haar beurt werd ingevlochten in de achttiende-eeuwse wetenschappelijke stan-

daardwerken van naturalisten als Georges-Louis Leclerc de Buffon en popularisatoren als Martinus Houttuyn. Het eindresultaat is het bestaan van een achttiende-eeuwse literaire kennissamenleving die een geïnteresseerde, geletterde en over een minimum aan tijd en geld beschikkende liefhebber toeliet om vanuit het niets met kanariehoe-den te beginnen.

Kanarieliefhebberij: tussen wetenschap, vrije tijd en commercie?

Gebruik van de ‘kanarieliteratuur’ als bronnenmateriaal maakt het mogelijk een cultuurhistorisch interessante evocatie van de liefhebberij en haar beoefenaars te construeren, doordat de auteurs zich niet enkel droog toelagden op de praktijk van het kanariehoe-den, maar vaak ook haast filosofische beschouwingen neerpenden rond zowel de beoefenaars als de bredere maatschappij zelf. Via deze toegangsweg wil ik specifieke aandacht besteden aan het spanningsveld tussen (populaire) wetenschap, vrije tijd en commercie – de driedigheïd die we in de proloog al konden waarnemen. Welke rol spelen deze elementen in de kanarieliefhebberij? In hoeverre is er sprake van continuïteit dan wel eigenheid in vergelijking met voorgaande tijden en andere, op het eerste zicht verwante bezigheden? Wat leert deze literatuur ons over de mentaliteit en activiteiten van de beoefenaars? Wat vertelt deze *case study* ons over het grotere verhaal van bezigheden op het kruispunt van wetenschap en vrije tijd in de achttiende eeuw?

Dit onderzoek omspannt de periode vanaf ten laatste 1709 (de eerste druk van Her-vieux) tot het absolute einde van de achttiende eeuw. Over de hele eeuw gezien is er meer dan voldoende kanarieliteratuur in drukwerk beschikbaar, waarbij de focus vooral ligt op Nederlandse, Engelse en in mindere mate Franse werken en vertalingen. De uitgiftelocaties en de in de werken beschreven plaatsen vormen de geografische af-bakening: de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden (rond Antwerpen, Amsterdam en Delft), Frankrijk (ten minste de omgeving rond Parijs en Avignon), Engeland (vooral Londen en wijde omgeving, maar ook Manchester, Norwich, York, en Liverpool) en Ierland (omgeving van Dublin).

De structuur en kenmerken van de ‘kanarieliteratuur’

Onze eerste stap in de zoektocht naar kenmerken van vrije tijd, wetenschap en commercie in de achttiende-eeuwse kanarieliefhebberij zal bestaan uit een nadere blik op de ‘meta-elementen’ van het bronnenmateriaal. Wat zegt de inhoudelijke structuur ons? Is er verwantschap qua vorm en inhoud met literatuur over andere onderwer-pen? Zien we discursieve overeenkomsten met literatuur over andere onderwerpen?

De inhoud van de kanarieliteratuur in vogelvlucht

Auteurs van kanarieliteratuur maken zich sterk dat ze alle facetten van het kanariehoe-den behandelen. In de opbouw van hun werken blijkt duidelijk een zekere driedigheïd: schatplichtigheïd aan wetenschappelijke informatie, vrijetijdsgerichte toepas-

sing, en commercieel oogpunt.

Vrijwel alle auteurs beginnen hun betoog met een geschiedenis en een semiwetenschappelijke beschrijving van de vogel zelf, hierbij vrijwel zonder uitzondering rechtstreeks puttend uit de eerdere werken van Aldrovandi, Gesner en Olina, en later ook uit de contemporaine werken van Buffon en Houttuyn. Het interessante in dit onderdeel is vooral hoe de auteurs de eigen tijd behandelen: bij gemis aan enige baanbrekende biologische ontdekkingen maken ze stevast melding van waar de vogels op dit moment commercieel gekweekt worden, van waaruit ze verhandeld worden, en vooral waarheen – met enige zin voor generalisatie zouden we de eeuw gezien door de ogen van de auteurs kunnen beschouwen als een ‘commerciële tijd’, waarbij we ons geruggensteund zouden weten door algemene historiografie rond consumptie en kleinhandel.¹⁶ Dit commercieel aspect blijkt ook merkbaar in het onderdeel over hoe een gezonde en waardevolle vogel te herkennen en aan te schaffen zonder zich in de luren te laten leggen door sluwe verkooptactieken.

De hoofdstukken betreffende voeding, voortplanting en behandeling van ziekten bouwen weer meer voort op wetenschappelijke methoden. Dit is duidelijk te zien in de minutieuze beschrijving van specifieke genezingshandelingen, de accurate beschrijving van evoluerend gedrag tijdens de broedperiode en de per situatie afgewogen verhoudingen van voedingsmiddelen. Interessant is daar vooral dat de auteurs vaak zelfbewust hun eigen opgedane praktische kennis vergelijken met en als superieur bestempelen aan ‘verouderde’ informatie – hun experimentele ervaring wint het van eertijds impressionisme. Vaak spreekt men zelfs contemporaine collega-liefhebbers respectvol doch kordaat tegen. Mede dankzij deze onderlinge kritische reflex kunnen we hier spreken van een ‘bottom-up’ wetenschap, vooral wanneer we in de laat achttiende-eeuwse werken van Buffon merken hoe deze natuurhistorische grootheid plichtsgetrouw verwijst naar al deze praktische experts en hun onderlinge verschillen – net zoals in de voorgaande eeuwen zien we hier dus liefhebbers meehelpen aan de vooruitgang van kennis.

Kanariehoeden als onderdeel van breder opgevatte literatuur

Hervieux en consorten hebben niet het monopolie op informatie over het houden van kanaries. Naarmate de achttiende eeuw vordert, vinden we de liefhebberij ook terug in bredere ‘doe-het-zelf’-handboeken met verwijzingen naar allerlei vormen van recreatie. In dergelijke literatuur staat kanariehoeden naast bezigheden als bijvoorbeeld het onderhouden van de bloementuin, het schilderen met waterverf, het verzamelen van oude munten, het maken van een zonnewijzer, hoe een *camera obscura* in elkaar te zet-

16 Zie onder andere Blondé en Coquery, ‘Introduction’; Blondé en Van Damme, ‘Fashioning Old and New’; Van Damme, ‘Pendelen tussen revoluties en tradities’; Berg, ‘New commodities’; de Vries, *The industrious revolution*; en de al wat oudere werken McKendrick, Brewer en Plumb, *Birth of a Consumer Society* en Brewer en Porter, *Consumption and the World of Goods*.

17 Robertson, *The young ladies school of arts*; Smith, *The laboratory*; Cundall, *The school of arts*; *The new handmaid to arts, sciences, agriculture, &c..*

ten, het verven van stoffen in fleurige kleuren en het vernissen in Japanse stijl.¹⁷ Expliciet op mannen gerichte werken zetten het kanariehoeden naast het recreatief houden van paarden en koeien, het africhten van jachthonden, enzovoorts.¹⁸ Uitgevers van dergelijke boeken hebben ook werken in de aanbieding met veelzeggende titels als *A new and easy way of making wines from herbs, fruits and flowers en Primitive cookery, or the kitchen garden display'd*. Er blijkt dus niet alleen een duidelijke markt te zijn voor het soort literatuur dat rechtstreeks vanuit het boek een bepaalde kunde of bezigheid wil aanleren aan de lezer, maar ook dat het houden van kanaries is begrepen onder dergelijke vrijetijdsactiviteiten en hierin gelijk valt te schakelen met andere, voor die tijd 'typische' liefhebberijen – we kunnen hierbij dus spreken van een argument door associatie.

Ook hier vinden we een (enigszins verdunde) continuïteit met wetenschapsbeoefening. Zo zijn het in elkaar steken van een *camera obscura* of een zonnewijzer, het observeren van sterren, het verzamelen van munten of stenen en zelfs het gebruiken van bepaalde kruiden tijdens het koken allemaal populaire toepassingen van eertijds bonafide wetenschapsonderzoek en 'curiositeit'. Voor kanariehoeden kunnen we een gelijkaardige analogie bedenken, ook al wordt daar niet expliciet naar verwezen in de literaire bronnen: de kennis en kunde van wetenschappers en experts wordt immers bewerkt tot een hapklare en toegankelijke brok informatie in goedkopere en beperkte piraatdrukken, bredere handboeken of algemene huishoudencyclopedia's. Dergelijke 'trickle down' en popularisering van kennis mogen we niet als denigrerend interpreteren. Het maakte integendeel wezenlijk deel uit van de achttiende-eeuwse wetenschap, waar zowel professionele onderzoekers als popularisatoren en amateurs zich met dezelfde zaken bezighielden, elkaar vaak tegenkwamen en vanuit een gelijkaardige verlichte kennisdrang opereerden. Wat we hierbij vooral moeten onthouden is dat de ontdekkingen van eerdere (pseudo)wetenschappers zijn gepopulariseerd en vooral gecommercialiseerd om tot interessante vrijetijdsgebruiken van gewone stervelingen te komen.¹⁹ Dit blijkt wat kanarieliefhebberij betreft des te meer uit de discussie overeenkomsten met literatuur rond vrije tijd en recreatie.

Discursieve overeenkomsten met vroegmoderne literatuur rond vrije tijd

Volgens Peter Burke en Alessandro Arcangeli kan vroegmoderne vrije tijd worden onderscheiden aan de hand van een kenmerkend *discours* in literaire bronnen.²⁰ Het concept 'vrije tijd' materialiseert zich aan de hand van specifieke thematische discussies: het aanduiden van de educatieve waarde van recreatie, een *moreel discours* over goede en slechte vrije tijd, en tenslotte het meer medisch getinte aanhalen van *positieve*

18 Yonge, *The husbandman's companion*; Fairfax, *The compleat sportsman*.

19 Sturkenboom, *De elektrische kus*, 46-47, 51 e.v.; Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld*, 103-104.

20 Burke, 'The Invention of Leisure in Early Modern Europe' [b], 142-144; Arcangeli, *Recreation in the Renaissance*, 18-72.

effecten van ontspanning. Kunnen we deze discursieve vrijetijdskenmerken herkennen in de kanarieliteratuur?

In vroegmoderne traktaten over de opvoeding van kinderen tot beschouwingen rond de geprefereerde sociale handelingen van aristocraten wordt vaak vermeld hoe recreatie een zekere *educatieve waarde* kan hebben.²¹ Aangaande het houden van kanaries ligt het educatieve element niet zozeer in de handelingen zelf, maar vooral in het feit dat men aldus contact met de natuur heeft. In de achttiende eeuw blijkt vooral uit sommige Engelse literatuur hoe men tracht 'to inspire youth with humanity towards the brute creation' door ze van jongs af een liefde en eerbied voor de natuur mee te geven.²² Zo heeft men verzamelingen van korte verhalen waarbij men ofwel een voorbeeld stelt van mensen die hun dieren goed behandelen, ofwel dieren weergeeft die een slechte behandeling krijgen terwijl de auteurs dit veroordelen.²³ Soms ook publiceert men op jongeren gerichte natuurhistorische werken, waar er door gebruik van bijwoorden en omschrijvingen wordt duidelijk gemaakt hoe waardevol de natuur is.²⁴ Een recensie van Edward Augustus Kendall's boek *The canary bird: a moral fiction* is illustratief voor de mentaliteit ter zake:

'Though the author of this small volume has previously written several with the same benevolent design of recommending and enforcing kindness to animals, the subject is by no means exhausted, [...] Independently, however, of the humane principles he uniformly wishes to inculcate on the minds of young people, he has much merit for giving an accurate outline of the natural history of each animal he has made the subject of his volumes. This [...] promotes a taste for farther inquiry into the delightful field of nature, and it fixes the impressions irresistibly on the heart. When we have only a confused idea of the object, it is impossible that it can gain so strongly on the affections, as when we are acquainted with its habits and qualities.'²⁵

Dit past overigens naadloos in een breder Engels discours dat wreedheid tegenover dieren kenmerkend acht voor kwaadaardige, barbaarse en kortweg 'onbeschaafde' karakters. Het is geen toeval dat de Londense sociaalreformistische kunstenaar William Hogarth zijn *Four Stages of Cruelty* (1751) – een wandeling doorheen de psyche van een uiteindelijk ter dood veroordeelde gewelddenaar – laat aanvangen met pijniging van dieren. Hij toont daardoor meedogenloos aan hoe het niet moet.²⁶ De algemene

21 Burke, 'The Invention of Leisure in Early Modern Europe' [a], 22.

22 Riley, *The beauties of the creation*, titelblad.

23 Pratt, *Pity's gift*, verschillende verhalen.

24 Mavor, *Natural history, for the use of schools*.

25 Idem (ed.), *The Young gentleman's & lady's magazine*, 419-420; Kendall, *The canary bird: a moral fiction*.

26 Paulson, *Hogarth*, deel 2, 103; Thomas, *Het verlangen naar de natuur*, 157. Zoals Hogarth zelf zegt wordt het wreed behandelen van dieren op zich al als een bijzonder kwaad aanzien: 'cruel treatment of poor animals ... makes the streets of London more disagreeable [sic] to the human mind than any thing what ever'; Bindman, *Hogarth and his Times*, 142-143.

educatieve boodschap is duidelijk: door een vriendelijke omgang met de natuur valt te leren hoe je een beter mens wordt. Het valt dan ook onmiddellijk op hoezeer kanariehoeden een 'beschaafde' liefhebberij is – zeker in vergelijking met andere achttiende-eeuwse vrijetijdsbezigheden zoals het bekijken van diereengevechten, het bijwonen van publieke executies en het kijken naar of deelnemen aan al dan niet gewapende 'sportieve' gevechten tussen mensen.²⁷

Rode draad is hier het verlichtingsideaal dat ook achter wetenschappelijke interesse en liefhebberij schuil gaat: educatie moet de mens openstellen voor andere culturen en werelden, en zou leiden tot algemene deugdzaamheid. In dit opzicht is er zeker ook verwantschap met de eerder vermelde 'curiosity'. De educatieve gedachte toont hier een zekere analogie met de popularisering van natuurwetenschap – ook daar worden op kinderen en jongeren gerichte werken met groot succes gepubliceerd.²⁸ Toch is het tekenend dat er in de kanarieliteratuur weinig citaten te vinden zijn die expliciet verwijzen naar *wetenschappelijke interesse*, zelfs niet vanuit een verlicht educatief oogpunt – kanariehoeden wordt in de eerste plaats aangeprezen als een vorm van *vrije tijd*.

Vroegmoderne theologisch-morele werken spreken zich vaak negatief uit over vrije tijd, waarbij men een *moreel discours* hanteert over het onderscheid tussen eerlijke ontspanning enerzijds en een flagrante tijdsverspilling en bijgevolg een zonde anderzijds.²⁹ De kanarieliteratuur is zich bewust van dit spanningsveld, en de auteurs haasten zich dan ook om aan te stippen hoe *onschuldig* het kanariehoeden als tijdverdrijf wel niet is. Volgens Hervieux is het een 'plaisir innocent' en een 'douce recreation'.³⁰ 'This little bird affords an innocent amusement', verzekert ook Johann Beckmann ons.³¹ Het houden van vogels is 'de tous les amusemens champêtres, le plus agréable, & en même-tems le plus innocent', aldus de achttiende-eeuwse Franse vertaling van Olina's *Uccelliera*.³² Een anonieme Engelse auteur poneert dat 'it certainly must be allowed, to be very innocently diverting, to see the pretty ways, and œconomy of these little creatures'.³³ Onschuldig vermaak is ook het kernbegrip in een ander Engels citaat: 'The breeding and rearing of these charming birds forms an amusement of the most pleasing kind, and affords a variety of scenes highly interesting and gratifying to innocent minds'.³⁴ Kortom, het houden van kanaries is 'een liefhebberij, die niemand krenkt nog beledigt; een stille en onbesproke uitspanning, die genoeg zonder veel moeite, vermaak zonder veel arbeid verschaft', zo verzekert Van Wickedede ons.³⁵

27 Stone, 'Leisure in Eighteenth Century England', 55-69.

28 Sturkenboom, *De elektrische kus*, 65-69.

29 Burke, 'The Invention of Leisure in Early Modern Europe' [a], 23.

30 Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 'Avertissement'.

31 Beckmann, *A history of inventions and discoveries*, 52.

32 Olina, *Les amusemens innocens*, 'Préface'. Het is overigens tekenend dat de Franse titel met 'amusemens innocens' duidelijk verwijst naar vrije tijd, terwijl Olina zelf het een eeuw vroeger in zijn eigen titel nog had over drogere 'eigenschappen en gedragingen van zangvogels, alsook hoe men ze moet vangen'.

33 *A new way of breeding canary birds*, 6.

34 Beilby, *History of British birds*, 169-170.

35 Van Wickedede, *Kanari-uitspanningen*, *2vo.

Dezelfde auteur waagt zich zelfs aan een apologie voor de vrije tijd *an sich*:

‘Myn oogmerk is geenzints, alhier te onderzoeken, in hoe verre en tot wat mate men gebruik van uitspanningen maken mag; maer enkel te betogen, dat de mensch, uit krachte dier natuurlyke geneigtheid, steeds zodanige voorwerpen bejaegt, welke zyne zinnen best vermaken kunnen.’³⁶

De medische wetenschap, tenslotte, legt de nadruk op de positieve gezondheidseffecten van vrije tijd en de psychische noodzaak tot ontspanning, met als kenmerkend gezegde dat de boog niet altijd gespannen kan staan – deze uitdrukking gaat als verantwoording voor recreatie overigens terug tot vroegchristelijke tijden.³⁷ In het vorige onderdeel wezen een aantal citaten al in de richting van positieve effecten, maar hier zetten we er graag nog eentje om dit te expliciteren. In alweer apologetische stijl stelt Van Wickede dat ‘het den mensch natuurlyk en eige [is], dat hy, door zyne daeglyksche bezigheden min of meer afgeslooft, naer de ene of andere uitspanning tracht, om zyn geest te verkwikken.’³⁸

De eigenheid en mentale achtergrond van kanarielifhebberij

In theorie lijken de mogelijke motivaties en mentaliteiten achter kanariehoeden bijna oneindig. Toch vallen uit de kanarieliteratuur twee achtergrondbewegingen te distilleren, die hoewel ze enige raakvlakken hebben toch duidelijk distinctief zijn. Een eerste is de interesse voor de natuurlijke wereld, een tweede is de behoefte aan en waardering van ontspanning.

Liefhebberij uit interesse – eenvoudige beheersing van de natuur

Interesse voor de natuur lijkt doorheen de vroegmoderne periode en vooral in de achttiende eeuw almaar meer verspreid te raken, vooral onder het burgerlijke deel van de bevolking. Als dusdanig kent zij verschillende mogelijke uitingsvormen: van waardering van natuurlijke schilderijen en taferelen, over buitenhuizen in een landelijke omgeving, tot een verhoogde appreciatie voor steeds meer gecommercialiseerde gezelschapsdieren.³⁹ Ook de wetenschappelijke interesse wakkert aan: experimenten en fysische proefnemingen zorgen voor spektakel en amusement, natuurwetenschappelijke handboeken verkopen als zoete broodjes, en het hoort bij een minimum aan sociabiliteit dat men kan meepraten over de meest algemene wetenschappelijke ontwikkelingen.⁴⁰ In de context van het houden van kanaries gaat het in essentie om een eenvoudige beheersing van de natuur via een daarvoor geschikte katalysator, *in casu*

36 Ibidem, *2.

37 Arcangeli, *Recreation in the Renaissance*, 12-14. Zie ook Burke, ‘The Invention of Leisure’ [b], 23.

38 Van Wickede, *Kanari-uitspanningen*, *2.

39 Zie hiervoor Thomas, Het verlangen naar de natuur; Davids, Dieren en Nederlanders; De Roo, Dierlijk gezelschap, menselijke reflectie.

40 Sturkenboom, *De elektrische kus*, 43-55, 67-68.

de kanarie – zoals Buffon het stelt: ‘le serin l’emporte sur tous les oiseaux par la douceur de son caractere, par la facilité qu’on a de l’apprivoiser & de lui apprendre à parler & à siffler’.⁴¹ Ook dit kan men verstaan als een populaire toepassing van wetenschappelijke kennis: met wat men weet over de kanarie kan diens bestaan immers dusdanig gemanipuleerd worden dat dit een interessante en aangename situatie oplevert voor de liefhebber.

De interesse voor de kanarie uit zich ten eerste in het controleren van de loop van de natuur. Het kweken van kanaries maakt integraal deel uit van de bezigheid, en is voor sommigen zelfs het meest waardevolle ontspanningselement.⁴² De kanarieliteratuur staat dan ook bol van informatie en raadgevingen over broeden. Dat gaat van de beste tijd voor mannetjes en vrouwtjes samen te zetten, over het bepalen van de benodigde nestruimte, tot het maken van het ideale zaadmengsel om hen in de broedperiode te voeden.⁴³ Het is bij dit alles belangrijk de natuurlijke omgevingsfactoren van de vogel zo goed mogelijk te recreëren in diens gevangenschap – men tracht letterlijk een werkzaam stukje natuur in huis te halen, waarbij het pas aangenaam is voor de mens als het ook genietbaar is voor het dier.⁴⁴

Het voorttellen van zeldzame kweekvormen en het doorgeven of creëren van nieuwe kleuren of andere uiterlijke kenmerken vormt het summum van kunde. Er zijn kanaries van citroenkleurig over aszwart en sneeuwwit tot zwavelgeel, waarbij de appreciatie voor de ene kleur taant ten voordele van de andere – ‘de modens veranderen’.⁴⁵ Dit verschaft ook een zekere eer en status binnen de liefhebbersgemeenschap, al wordt het door de auteurs van de kanarieliteratuur zelf vaak afgewezen als ‘nothing but mere fancy amongst the present breedere’.⁴⁶

Sommige liefhebbers houden zich ook bezig met het kweken van bastaardvormen van kanaries. Hierbij speelt vaker een zuivere natuurhistorische interesse een rol, aangezien men zo meer hoopt te ontdekken over de verwantschapsbanden tussen kanaries en andere vogels – dit is de enige verwijzing naar actief particulier wetenschappelijk onderzoek die kan worden teruggevonden in de kanarieliteratuur.⁴⁷

De tweede vorm van interesse uit zich via een appreciatie voor vogelmuzikaliteit. ‘We enjoy in our houses or aviaries, all the melody of the woods’, zo verduidelijkt William Thompson.⁴⁸ De waardering voor het zangvermogen van een ‘natuurlijke’ kanarie is groot – Noël Chomel noemt het zelfs de belangrijkste reden om een exem-

41 Olina, *Les amusemens innocens*, 42.

42 Beilby, *History of British birds*, 169-170.

43 Een aantal voorbeelden uit een lange lijst: Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 42 e.v.; Van Wickede, *Kanari-uitspanningen*; Fairfax, *The compleat sportsman*, 229 e.v.; *A new way of breeding canary birds*; en ook de natuurhistorische werken zoals Buffon, *Histoire naturelle des oiseaux*, deel 7, 42 e.v.; Houttuyn, *Natuurlyke historie*, deel 5, 545 e.v.

44 Buffon, *Histoire naturelle des oiseaux*, deel 7, 51-52

45 Chomel, *Huyshoudelijk woordboek*, 355.

46 *A new way of breeding canary birds*, 10.

47 Uiteindelijk zijn allerlei observaties in gevangenschap door liefhebbers van aanzienlijk belang geweest in de ornithologie: Birkhead en van Balen, ‘Bird-keeping’.

plaar in huis te halen.⁴⁹ Hoewel deze vogel op dit vlak toch nog ondergeschikt is aan de nachtegaal, vindt de interesse voor muzikaliteit en zang van de kanarie ook hier zijn oorsprong in de mogelijkheid de natuur te beheersen. Wat dit gelige zangvogeltje immers wel 'beter' maakt dan de nachtegaal, is dat men de kanarie kan opvoeden om bepaalde tonen, geluiden en zelfs hele melodieën te berde te brengen – 'on l'élève avec plaisir, parce qu'on l'instruit avec succès', weet Buffon.⁵⁰ Zo maakt men gebruik van het *flageoletje*, een soort fluitje, om melodieën voor te spelen die de kanarie dan na verloop van tijd dient na te zingen. Met hetzelfde oogmerk speelt men melodieën voor op de serinette, een speciaal voor dit doel ontworpen orgeltje.⁵¹

Liefhebberij uit ontspanning – de opponent van professionele arbeid

De in het kader van de kanarieliefhebberij uitgevoerde moeite en arbeid dient te verschillen van professioneel werk, anders kan men niet van een vrijetijdsbesteding spreken.⁵² Dit onderscheid is vooral impliciet aangegeven in de kanarieliteratuur. Zo vermaken liefhebbers zich enige uren per dag met hun kanaries 'na hun beroep verricht en hun gezette tyden in nutter en ernstiger bezigheden doorgebracht te hebben'.⁵³ Een edel liefhebber dient zich met de 'geneuchte' van zijn kanaries bezig te houden 'in zyner ontledigende uren'.⁵⁴ Men beklemtoont hoe de speciale eigenheid van kleine zangvogels 'contributes so largely to alleviate and sooth [mans] labours in the fields'.⁵⁵ De missie van een meer algemeen handboek, waar het kanariehoeden plaats vindt naast het verven van linten en het bewerken van glas, is om 'with every gentle care-eluding art, / to raise the virtues, animate the bliss, / and sweeten all the toils of human life'.⁵⁶

De tegenstelling tussen liefhebberij en professionele arbeid wordt eveneens belichaamd door de auteurs van kanarieliteratuur zelf. Zo beroept een Engelse auteur zich op het feit dat hij 'has bred canary birds several years, not at all for sale, but purely to divert, relax and amuse a spare hour' – hij wil beschouwd worden als een liefhebber *pur sang*, die niet kan worden verdacht van enig aan zijn bezigheid verbonden inkomen.⁵⁷ Via negatieve zelfdefiniëring gaat het zelfs zo ver dat het bestempelen van een amateur als professional gezien wordt als een vorm van belediging. Hervieux beweert dat iemand jaarlijks best wat van zijn overvloedige vogels kan verkopen zonder een professional te zijn – zo iemand alsnog een handelaar noemen zou hem kwetsen

48 Thompson, *The new and complete bird-fancier*, iii.

49 Chomel, *Huyshoudelijk woordboek*, 355.

50 Buffon, *Histoire naturelle des oiseaux*, deel 7, 3.

51 Zo wijden Hervieux en Van Wickedede aparte hoofdstukken aan het 'flageoletje', en vermeldt Buffon het gebruik van de 'serinette': Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 86 e.v.; Van Wickedede, *Kanari-uitspanningen*; Buffon, *Histoire naturelle des oiseaux*, deel 7, 3 e.v.

52 Zie voor de tegengestelde concepten 'leisure' en 'work' onder andere: Gelber, *Hobbies*, 23 e.v.

53 Van Wickedede, *Kanari-uitspanningen*, 15.

54 Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, *3vo.

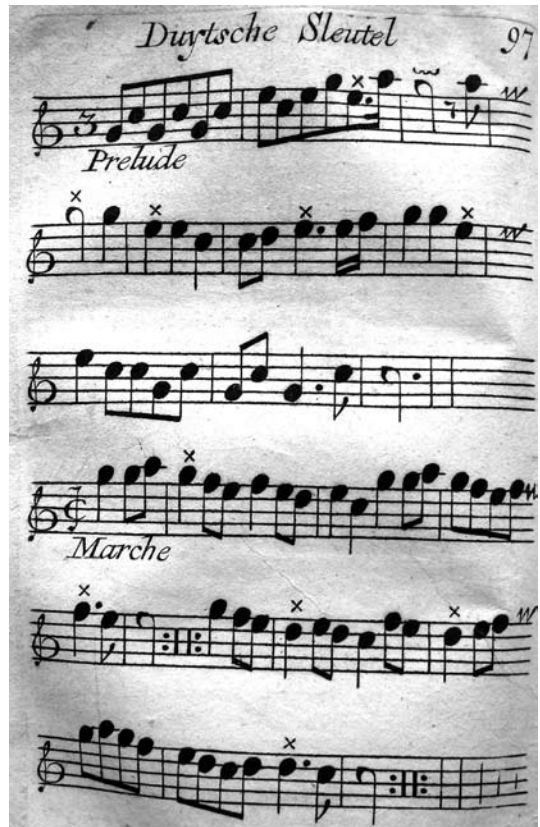
55 *The history of singing birds*, 'Advertisement'.

56 Robertson, *The young ladies school of arts*, 'preface'.

57 *A new way of breeding canary birds*, 7.

Hervieux, J.C., *Traité curieux des Serins de Canarie*. Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels, vert. A. Moubach, (Amsterdam: Hendrik Schelte, 1712), p. 97 / Brugge, Mendop vzw, collectie Jan Desmet.

Kanaries konden melodietjes worden aangeleerd door deze voor te spelen op een 'flageoletje', een soort fluitje. Deze notenbalk toont ons een dergelijke leermelodie.

('injurier')! Men is pas een echte vogelverkoper als men een openbare winkel heeft of vreemden toelaat in huis om vogels te kopen, en vooral als men geen andere inkomsten heeft dan welke men uit het kweken en verkopen van kanaries verkrijgt.⁵⁸

Het lijkt erop dat iedere zweem van professionaliteit (in de zin van de afhankelijkheid van geldelijk inkomen) afbreuk doet aan de morele autoriteit in de kennisgemeenschap van de liefhebberij. Het 'sans être de métier', zoals Herman Roodenburg laatst nog een achttiende-eeuwse edelman citeerde, fungeert hier duidelijk als een vorm van distinctie.⁵⁹ Het is 'wij', de amateurs, tegen 'zij', de professionals. Volgens Peter Borsay is de impliciete boodschap dat amateurs het zich kunnen veroorloven om een bepaalde handeling of bezigheid uit te voeren zonder zich daarbij te hoeven (en willen) bekommeren om financieel gewin – zij sluiten zich daardoor aan bij een 'leisure elite'.⁶⁰ Op die manier een bezigheid uitvoeren verheft de beoefenaar tot het niveau van een *gentleman*, wat als sentiment in wezen teruggaat tot Castiglione's *Cortegiano*. Vrije tijd is hierbij de objectieve bondgenoot van sociabiliteit, net zoals dat bij wetenschappelijke interesse het geval is.

58 Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 294.

59 Roodenburg, 'Smaak en distinctie'.

60 Borsay, *A History of Leisure*, 91.

Commerciële aspecten van de liefhebberij

J.H. Plumb had het in 1985 al over de ongekende vlucht van populair commercieel drukwerk vanaf het einde van de zeventiende eeuw in Engeland en de Nederlanden. Ongetwijfeld is dit ook van belang geweest voor de bekendheid en groeiende verspreiding van de kanarieliefhebberij. Dankzij de kanarieliteratuur krijgen we echter ook indirect zicht op aspecten van commercialisering die een rol speelden in de liefhebberij zelf. Op die manier kan misschien een aanzet worden gegeven tot het opvullen van een lacune die Plumb ook al aangaf en die tot op vandaag eigenlijk nog steeds bestaat: de 'totally ignored [...] pet-industry'.⁶¹ Naar analogie van het werk van Borsay is het daarbij niet de vraag *of* en *wanneer* precies commercialisering op gang kwam, omdat we dan voor ieder tijdvak in de val kunnen trappen van 'almaar toenemende commercie' waar te nemen – zeker ook omdat de commodificatie van natuurobjecten al sinds het begin van de vroegmoderne tijd bezig was.⁶² Het is meer gewenst om na te gaan *in hoeverre* bepaalde commerciële aspecten aanwezig waren binnen een gegeven recreatieve bezigheid – zoiets levert immers nog bouwstenen op voor een later comparatief onderzoek naar een evoluerende commercialisering. Met betrekking tot de kanarieliefhebberij wil ik hier twee elementen nader bekijken: het bestaan van een professionele bedieningsmarkt voor de liefhebberij enerzijds, en het consumptiegedrag van de liefhebbers anderzijds.

Andermans professionele arbeid en de creatie van marktwaarde

We zagen al hoe het amateuristisch kweken van kanaries 'in a small way, more for amusement than for profit', zoals gepropageerd door de kanarieliteratuur, in contrast staat met de werkelijk professionele arbeid van lieden die de vogels doen broeden om er geld mee te verdienen.⁶³ Noteer dat dit niet gelijk staat met tegenspraak: professionalisering kan immers stimulerend werken op amateurisme door het aanbieden van specifieke dienstverlening en het creëren van een rolmodellencontext.⁶⁴ Neil McKendrick heeft er al op gewezen hoe botanische wetenschap en tuinieren in de achttiende eeuw tot consumptieobjecten verwerden in de vorm van een aantal sterk gepromote flora- en literatuurproducten, met een veronderstelde toename van plantenliefhebberij tot gevolg.⁶⁵ We zullen zien dat kanarieliefhebberij een enigszins analoge, zij het minder spectaculaire situatie kende.

Het bestaan van een *liefhebbersmarkt* die bediend wordt door professionals vinden we ook (indirect) terug in de kanarieliteratuur. Zo heeft Van Wickedede het over liefhebbers die hun vogels kopen bij lieden uit Tirol, waar 'vele mensen van den broey- en quekery leven'.⁶⁶ Engelse literatuur verwijst liefhebbers door naar 'cage-makers' om

61 Plumb, 'The Commercialization of Leisure', 265-267, 274 (citaat).

62 Borsay, *A History of Leisure*, 17, 19 e.v.; Smith en Findlen, 'Introduction', 6.

63 Smith, *The laboratory*, 365.

64 Borsay, *A History of Leisure*, 33-36.

65 McKendrick, 'The Commercialization of Leisure', 567 e.v.

66 Van Wickedede, *Kanari-uitspanningen*, 2.

daar kooien te verkrijgen en maakt melding van ‘street criers’ als ambulante vogelverkopers.⁶⁷ Dergelijke wandelende vogelkramers worden al eind zeventiende eeuw vermeld, waarbij ze evenzeer in het straatbeeld van Londen passen als melkmeisjes, schoenlappers en speelgoedventers.⁶⁸ De wisselwerking kan in enkele uitzonderlijke gevallen zelfs nog duidelijker. De auteur van *Exact and sure directions how to dress and keep canary-birds* is eigenaar van een winkel voor vogelbenodigdheden, en tevens maker van de door hem zelf aangeprezen ‘new fashion bird-cages’.⁶⁹ John Piercy, de auteur van *A natural history of Irish song birds*, is zelfs een professioneel vogelverkoper, die zijn waren slijt in zijn huis ‘the Great Bird-cage’ nabij het in de achttiende eeuw als commercieel centrum gekende kruispunt van Capel Street en Essex Bridge in Dublin.⁷⁰

Het is wel zo dat enige *marktwaaarde* (als economische vertegenwoordiging van de goederen en diensten die een rol spelen in de liefhebberij) in de eerste plaats gericht is op en vaak ook beperkt is tot de liefhebbersgemeenschap zelf. Een prijsbepaling van verschillende soorten kanaries, bijvoorbeeld, is immers enkel van belang voor iemand die deze aparte kweekvormen als dusdanig wil appreciëren – net zoals eertijds naturalia en curiosa enkel voor verzamelaars waarde hadden, wat vaak pijnlijk duidelijk werd als getracht werd de collectie te verkopen.⁷¹ Het zal een niet-liefhebber worst wezen dat een ‘gemeene grauwe’ (zeg maar het instapmodel kanarie) 3 gulden en 10 stuivers kost, terwijl een ‘zwarte en geregelde bonte citroenverwige’ 25 gulden bedraagt – laat staan dat de gemiddelde mens 500 gulden zal neertellen voor een zeldzaam stel speciaal uitzierende jonge bastaardkanaries, zoals Hervieux verhaalt.⁷² Een dergelijke prijsdiversiteit betekent wel dat er voor relatief weinig geld aan de liefhebberij kan worden begonnen, terwijl er ook ruimte is voor de rijke *happy few* om het absolute summum aan liefhebberij tegen een hoge prijs aan te kopen (en hier desgevallend over op te scheppen bij gelijkgezinden). Er wordt met andere woorden een breed publiek be- diend.

Op het eerste gezicht strookt dit commerciële aspect niet met een fundamenteel kenmerk van liefhebberij, namelijk het ontbreken van enige drang om er een geldelijk onderhoudsinkomen uit te puren. Bedenk echter dat het netto verdienen zich meestal beperkt tot perifere professionals (die bijvoorbeeld algemene benodigdheden voor de liefhebberij verkopen) en een zeer klein aantal tot professionals opgeklom-

67 A new way of breeding canary birds, 16; Holland, Exercises for the memory and understanding, 18.

68 Shesgreen (ed.), The Criers and Hawkers of London, 94.

69 *Exact and sure directions*, 15-16. Zijn winkel valt naar eigen zeggen te herkennen doordat het een uithangbord met een vogelkooi vertoont.

70 Piercy, *A natural history of Irish Song Birds*. De as Capel Street-Essex Bridge werd eind zeventiende eeuw ontwikkeld, en werd in de achttiende eeuw een commercieel centrum enerzijds doordat Capel Street een gekende winkelstraat werd, en anderzijds doordat Essex Bridge nabij het oude en het nieuwe Custom House lag; zie Lennon, ‘The changing face of Dublin’, 45; Sheridan-Quantz, ‘The multi-centred metropolis’, 276, 287; Fraser, ‘Public Building and Colonial Policy’, 102 e.v.

71 van Gelder, ‘De wereld binnen handbereik’, 27, 35.

72 Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 259, 263.

men ex-amateurs. De liefhebbers zelf blijven te allen tijde aan de betalende kant van de vergelijking – dit commercieel gegeven resulteert dus niet in een tegenstelling met het eerder vermelde ‘antiprofessionalisme’. Een echte amateur kan via de creatie van marktwaarde immers hoogstens wat van zijn uitgaven compenseren (bijvoorbeeld door het verkopen van een aantal opgekweekte kanaries), maar op de langere termijn kleurt zijn financiële balans rood.⁷³ Het verschil tussen liefhebberij en beroep zit hem in de praktische instelling en motivatie. Een professionele kanariëkweker is weliswaar ook bezig vogels te kweken en kan dit zelfs graag doen, of er ooit als liefhebber mee begonnen zijn, maar omdat zijn dagtaak bestaat uit broedschema’s opstellen, eieren controleren, vogels apart en weer samen zetten, voedselmengelingen maken en vogelverblijven onderhouden om zeker te zijn dat de financiële baten groter zullen zijn dan de kosten, kan er niet langer van een liefhebberij worden gesproken.

Een consumptief element– behuizingen tussen kant-en-klaar en doe-het-zelf

Uit voorgaande paragrafen blijkt al hoe de liefhebbers per definitie *consumenten* waren, die zich net zo goed op de markt konden storten of via ‘doe-het-zelf’ arbeid hun behoeften produceerden – meestal zal het een combinatie van beide geweest zijn. Hervieux geeft bijvoorbeeld richtlijnen aan zowel de liefhebbers die geld willen uitgeven aan een kant-en-klare kooi, als zij die zelf de handen uit de mouwen willen steken om een geschikte behuizing in elkaar te zetten. Net zoals men kon opteren voor goedkope en algemene dan wel dure en exclusieve kanariëvariëteiten, lieten de kooien en volières toe zich consumptief uit te drukken in materiaalkeuze, ontwerp en inrichting.⁷⁴ Wie zich te buiten wou gaan aan *conspicuous consumption* kon bijvoorbeeld kiezen voor een kwalitatief hoogstaande en peperdure notenhouten kooi, getralied met zilverdraad, en daarin een goudgele kanarie ‘het geen zeer sierlyk staet’.⁷⁵ Engelse boeken maken gewag van liefhebbers die hun toewijding tonen door in hun huizen hele broedkamers in te richten voor hun gevleugelde gezellen. Als het even kon, zette men er ook een boom in het midden, aangezien ‘it will divert the birds’.⁷⁶ Dit moet ongetwijfeld een verpletterende indruk hebben gemaakt op lieden die elke vierkante meter van hun woning nodig hadden om de menselijke bewoners te kunnen huisen. Het is duidelijk dat wat voor de ene een klein offer is, door de andere als spilzucht kan worden aanzien. Het verrast dan ook niet dat Hervieux op de negatieve gevolgen wijst van de extravagante uitgaven die aan sommige behuizingen worden gedaan, ‘dont l’argent serviroit bien à relever plusieurs familles tombées par ces mauvais temps-ci, dans une profonde misere’.⁷⁷

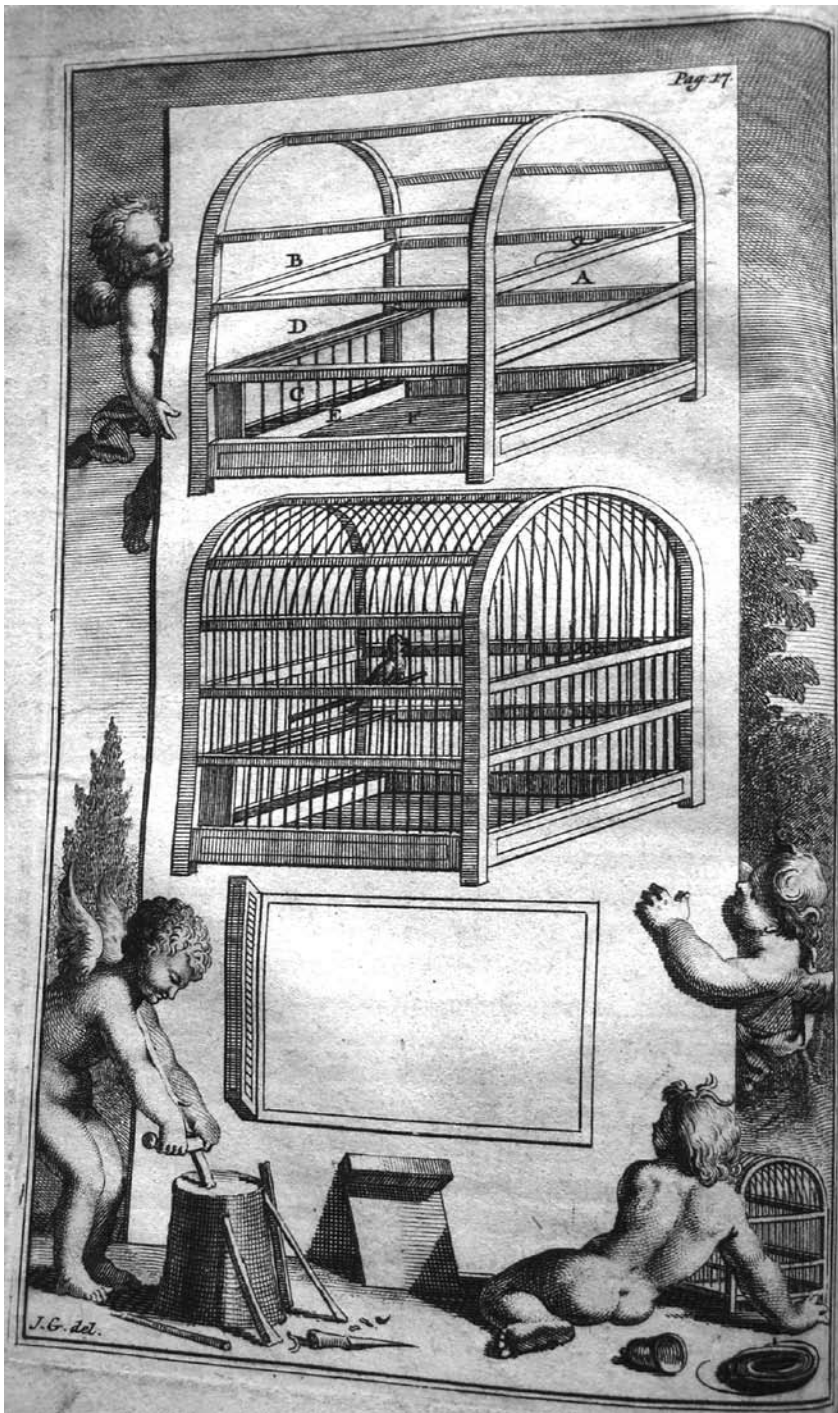
73 Het compenseren van kosten wordt expliciet aangevoerd in: Ibidem, 292.

74 Ibidem, 12, 18.

75 Van Wickedede, Kanari-uitspanningen, 26.

76 Lord, *Lord’s entire new system of ornithology*, plaat XXI; Ward, *A modern system of natural history*, 38-39; A new way of breeding canary birds, [22]; Goldsmith, *An history of the earth, and animated nature*, 341-342; Albin, *A natural history of English song-birds*, 90-91 (citaat).

77 Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 12.

Gravure door onbekende artiest, in Hervieux, J.C., *Traité curieux des Serins de Canarie*. Nauwkeurige verhandeling van de Kanari Vogels, vert. A. Moubach, (Amsterdam: Hendrik Schelte, 1712), pendant van titelpagina / Brugge, Mendop vzw, collectie Jan Desmet.

Deze gravure toont een schematisch plan voor vogelkooien, waarschijnlijk bedoeld om doe-het-zelvende kanarielifhebbers duidelijk te maken welke de essentiële onderdelen zijn.

De kanarieliefhebbers voor het voetlicht

We weten nu dat het houden van kanaries zoals het in de literatuur beschreven staat misschien wel verwant is aan gepopulariseerde wetenschap, maar bovenal een vorm van vrije tijd blijkt. We weten ondertussen ook welke rol is weggelegd voor de commerciële aspecten. Maar wat valt er te zeggen over de liefhebber zelf? Wie was hij (of zij)? Hoe breed was de kanarieliefhebberij verspreid? In wat volgt zal op indirecte wijze getracht worden een reconstructie van 'de liefhebber' door te voeren, om daarna onder voorbehoud uitspraken te doen over de sociale verspreiding van kanariehoeden.

De persoonlijke kenmerken van de liefhebber

De al beschreven commerciële aspecten maken al enigszins duidelijk dat de deelnemers aan een liefhebberij een breed persoonskenmerkend spectrum beslaan, gaande van de absoluut niet op enigerlei opbrengst gerichte liefhebber tot het slag mensen dat het nuttige aan het aangename tracht te koppelen door kennis of kunde op beperkte schaal te gelde te maken. Het is hierbij interessant om vast te stellen dat de soorten liefhebbers over een halve eeuw lijken te evolueren.

Hervieux onderkent aan het begin van de achttiende eeuw slechts twee types liefhebbers. Ten eerste zij die het nuttige aan het aangename koppelen en hierbij ongegeneerd 'un grand profit annuel' bekomen. Een tweede type liefhebber zijn de dan bijna uitgestorven 'gens de distinction' die vooral in de begindagen van de kanarieliefhebberij hoopten eer te halen in een beperkte kweek en handel van de toen nog relatief zeldzame vogels. Allengs is hun voorbeeld echter opgevolgd door lieden van gemengd allooi en is de kanarie bovendien meer algemeen worden, waardoor de aantrekkingskracht op slag verdween. Deze nu al bijna uitgestorven 'nobele kweker' zal een halve eeuw later al niet meer worden vermeld.

Van Wickedede identificeert midden achttiende eeuw ruwweg drie soorten liefhebbers. Ten eerste zijn er die lieden die gewoon willen genieten van het zinnenprikkelend gezelschap van de kanaries. Voor hen volstaat het om een drie à vier exemplaren te houden zonder meer.⁷⁸ Een tweede soort liefhebbers zijn diegenen 'die geen oogwit hebben, dan alleen een klein getal kanarivogels te houden, die zy jaarlyks laten broeden, om zig daer mede enige uren van den dag te vermaken'. Van Wickedede wil wel waarschuwen dat dit soort broedgerichte liefhebberij al snel kan ontaarden tot een tijdverslindende bezigheid als men de lust tot kweken van almaar meer vogels niet de baas blijft – dan, immers, 'gaet de moeite het vermaek te boven'. De derde en laatste soort liefhebbers zijn diegenen die voordeel aan vermaak willen koppelen door 'een menigte gepaerde kanarivogels [te] houden, die zy jaarlyks laten broeden, om er een soort van inkomsten uit te trekken'. Niet alleen zien ze elk jaar een 'gehele quekery

78 Dit soort liefhebber wordt door Hervieux een halve eeuw vroeger nog niet erkend; voor hem ben je pas een liefhebber als je ook kweekt met de kanaries; zie: Ibidem, 288-292.

van schone jonge vogels', via de verkoop halen ze er nog wat compensaties uit ook.⁷⁹ Deze laatste soort is verwant met de eerste van Hervieux, zij het dat 'winst' hier is vervangen door 'compensatie'.

Terwijl Hervieux in de vroege achttiende eeuw gewag maakt van meer professioneel ingestelde lieden en/of elitaire types die 'voor de eer' meededen, ziet Van Wickede een halve eeuw later een breder en zachter spectrum, waar duidelijk plaats is voor zuivere recreatie. Zijn ruwe driedelige indeling legt het zwaartepunt ook meer bij individuele motivatie en beleving – dit is wat de ene liefhebber van de andere onderscheidt. Een liefhebberij zoals kanariehoeden lijkt dan meer aan te sluiten bij wat Plumb een drang tot zelfverwezenlijking noemt.⁸⁰

Een brede verspreiding? Indicaties uit de literatuur

Dat er een markt is voor de specifieke literatuur enerzijds en de praktische kant van de liefhebberij anderzijds wijst er op dat kanariehoeden meer dan een marginaal gebeuren lijkt. Helaas kunnen we verder enkel afgaan op indirecte vermeldingen in en over de literaire bronnen – hard kwantitatief bewijs is grotendeels afwezig.

Er lijkt alleszins geen geografische domper te staan op de materiële verspreiding. 'Dans tous les pays de l'Europe on se fait un amusement d'élever des Serins', zo wil de Franse vertaler van Olina's natuurhistorische vogelboek ons verzekeren.⁸¹ Houttuyns verzamelde natuurhistorie meldt al even categoriek dat kanaries 'in kouwttjes, kooijen en vlugten gehouden en voortgeteeld worden door geheel Europa'.⁸² Handelaars uit Tirol, bijvoorbeeld, geraken tot in Engeland, Frankrijk, de Nederlanden, Noord-Duitsland, Zwitserland, en zelfs Constantinopel. Heel wat vermeldingen in de achttiende-eeuwse kanarieliteratuur verwijzen ook naar hoe 'vroeger' de kanarie zeer zeldzaam was en hij 'nu' veelvuldig voorkomt en gemakkelijk verkrijgbaar is.⁸³ Dit gaat mijns inziens logisch samen met de almaar groeiende commercialisering.

De sociaaleconomische verspreiding is moeilijker te traceren. In de Britse literatuur wordt kanarieliefhebberij gepast geacht voor de betere leden van de maatschappij.⁸⁴ Er wordt vaak ook verwezen naar hooggeplaatste liefhebbers zoals de hertogin van Berry, een Amsterdamse topbeambte, enzovoort. Toch voelt dit meer aan als commerciële argumentatie: wat betere manier om een liefhebberij aan te prijzen dan te stellen dat ze bij uitstek geschikt is voor en geliefd is door de hogere klassen?⁸⁵

79 Van Wickede, *Kanari-uitspanningen*, 14-16. Onder andere Chomel duidt dit soort liefhebber aan als een belangrijke factor in de groeiende beschikbaarheid en verspreiding van kanaries; Chomel, *Huyshoudelijk woordboek*, 355.

80 Deze 'desire for self-improvement' zou het gevolg zijn van een toename in vrije tijd en geldelijk vermogen deze in te vullen; Plumb, 'The Commercialization of Leisure', 265.

81 Olina, *Les amusemens innocens*, 42.

82 Houttuyn, *Natuurlyke historie*, deel 5, 545.

83 Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 264 e.v.; *A new way of breeding canary birds*, [5]; Ward, *A modern system of natural history*, 38-39; Beckmann, *A history of inventions and discoveries*, 52-55.

84 *The bird fancier's necessary companion and sure guide*, 'preface'; Piercy, *A natural history of Irish Song Birds*, 36.

85 Zoiets is 'marketingtechnisch verstandig', Sturkenboom, *De elektrische kus*, 63.

Men aarzelt ook niet om in één adem te stellen dat de liefhebberij ‘vroeger’ een voorrecht van de rijken was – impliceert dit geen bredere sociale verspreiding ‘nu’?⁸⁶ Dit wordt alleszins ondersteund door de redenering van Borsay: volgens hem is de eerder besproken nadruk op het belang van amateurisme een teken van reële deelname door zowel elite als middenklasse.⁸⁷

Het verrast niet dat het net de commerciële bewoordingen zijn die het meest wijzen op althans de wil om een zo breed mogelijke sociaaleconomische verspreiding te verkrijgen. Men tracht ten eerste expliciet nieuwe liefhebbers aan te trekken via lager geprijsde vogels.⁸⁸ Ten tweede biedt de kanarieliteratuur vaak raadgevingen aan om op een goedkope manier een aanvaardbaar resultaat te kunnen bereiken, dat moet kunnen wedijveren met de meest voornamelijk liefhebberijuitgaven. De auteurs verdwalen aldus vaak in een intellectueel opbod om toch maar methodes aan te bieden die almaar goedkoper en efficiënter zijn – met andere woorden, zij betrachten een vorm van productinnovatie die gericht is op een zo breed mogelijke haalbaarheid. Kernachtig beweert de kanarieliteratuur dat ieder liefhebber best kijkt ‘selon sa bourse, & son genie’.⁸⁹ Belangrijk is dus niet hoe veel geld je hebt, maar vooral dat je voor jouw persoonlijke situatie de laagste prijs betaalt voor een zo hoog mogelijk emotioneel genoegen. Door te wijzen op het praktische en het financieel bereikbare hangt men aldus een zeker ‘commercieel democratisch’ doelkarakter aan. Van Wickedede geeft impliciet aan dat hij een zo breed mogelijk en misschien bij uitstek sociaaleconomisch divers publiek wil aanspreken: hij wenst ‘meer liefhebbers van kanariën aen te kweken, door hun een goeden en zekeren weg aen te wyzen, langs welken zy binnen korten tyd tot kundigheid in deze liefhebberij worden opgeleid’.⁹⁰

Ook hier biedt het beperkte archivalische materiaal enige ondersteuning. Antwerpse boedelinventarissen tonen ons een stijgend aandeel van de kanarie onder de erfslaters die vogels bezaten: van tien tot twintig procent eind zestiende eeuw tot circa vijfentwintig tot vijfendertig procent in de periode tussen einde zeventiende en einde achttiende eeuw. Gaandeweg werden naast solitaire vogels ook paartjes teruggevonden.⁹¹ Ongeveer een vijfde van de achttiende-eeuwse kanariehoeders teruggevonden in de boeldatabank van het Meertens Instituut bezat meer dan twee kanaries en/of een kanariebroedkooi – Van Wickedede zou deze lieden al ‘liefhebbers’ noemen. In een enkel geval is de link tussen theorie en praktijk zichtbaar: Van Wickedede’s werk werd

86 Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 290; Ward, *A modern system of natural history*, 38-39.

87 Borsay, *A History of Leisure*, 91.

88 Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 236 e.v.

89 Van Wickedede, *Kanari-uitspanningen*, 25-26; *A new way of breeding canary birds*, [4]; Hervieux, *Traité curieux des Serins de Canarie*, 8-18 (citaat 18). Het citaat kadert in uitgaven voor en ontwerp van vogelkooien, maar is in essentie toepasbaar op de gehele liefhebberij.

90 Van Wickedede, *Kanari-uitspanningen*, *2vo-*3.

91 De Roo, *Dierlijk gezelschap, menselijke reflectie*, 152.

eind achttiende eeuw teruggevonden ten huize van de Roomse pastoor van Weesp, die ook twee kanaries met kooi bezat.⁹²

De relatieve eigenheid van kanarieliefhebberij – een impressie

Kanarieliefhebberij is een vrijetijdsbezigheid die een duidelijke verwantschap vertoont met (populaire) wetenschap. Toch vertoont zij algemeen bekeken subtiële verschillen met andere ontspanningsvormen van al dan niet gemengde oorsprong die in de historiografie bekend zijn, zoals tuinieren, reizen, sport en dans.

Kanarieliefhebberij is een ontspanningsbezigheid die voortbouwt op een interesse voor en een manipulatie van de natuur. In die zin is zij zeer sterk verwant aan tuinieren, wat in de vroegmoderne tijd kon neerkomen op zowel grootschalige elitaire projecten zoals kasteeltuinen en landschapsconstructie rond landerijen, alsook meer beperkte burgerlijke tuinprojecten die almaar meer bestemd leken om een ‘gemaakte’ natuur dichterbij de mens te brengen.⁹³ Ook over tuinieren verscheen specifieke literatuur, en dit al eeuwen vroeger dan over kanariehoeden.⁹⁴ Ook lijkt het een ‘beschaafde’ en onschuldige vorm van ontspanning. Echter, tuinieren heeft niet enkel beduidend meer ruimte nodig dan kanariehoeden, maar bezit daarenboven ook een zeker publiek ‘show’-element. Er zijn gesofisticeerde, op een meer collectief niveau geconstrueerde idealen waaraan een tuin (of een landschap) kan voldoen, en die aldus bijvoorbeeld de welhaast artistieke labels ‘romantisch’ of ‘formeel’ kunnen opleveren. Tuinieren lijkt daardoor meer gericht op externe appreciatie.⁹⁵ Buiten de melding van hooggeboren uitzonderingen wier volières een zekere bekendheid genoten, zijn er geen aanwijzingen dat kanariehoeden over het algemeen extern gericht was, wel integendeel. Dit verandert enigszins wanneer er gaandeweg shows met kanaries worden georganiseerd, vermoedelijk aan het begin van de negentiende eeuw – toch blijft dit over de hele liefhebberij gezien een beperkt gebeuren.

Kanarieliefhebberij lijkt verder een individuele bezigheid te zijn, qua praktijk en qua beleving. De literatuur legt hier sterk de nadruk op door te verwijzen naar de eigen mogelijkheden van de liefhebber, het onderscheid in verschillende soorten beoefenaars, en het duiden op allerlei manieren om persoonlijke voldoening te beleven aan de bezigheid. Een vergelijkbaar element van individuele appreciatie vinden we ook enigszins terug in het in de achttiende eeuw meer opkomende ontspanningsgericht reizen – de reiziger neemt immers zelf de indrukken waar. Toch is er ook bij reizen een meer collectief cultureel ‘ideaal’ waaraan men zich kan spiegelen (of tegen kan afzetten).⁹⁶ Kanarieliefhebberij is ook minder ‘evenementieel’ dan achttiende-eeuws reizen.

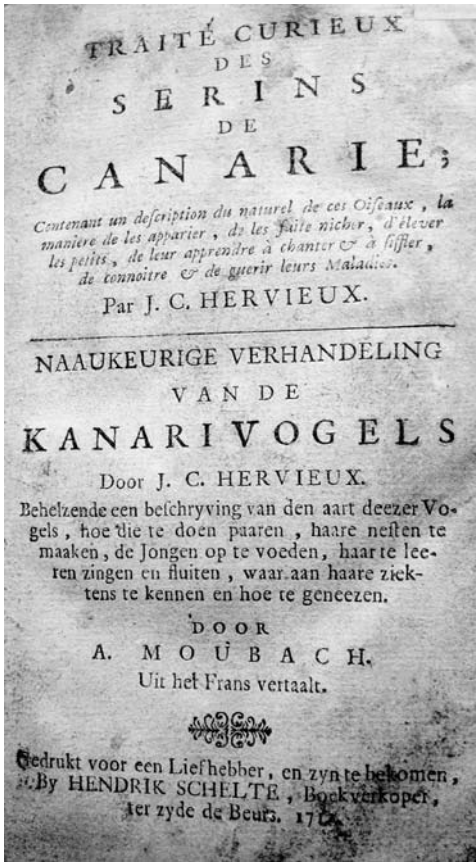
92 Meertens Instituut, *Boedelbank*. De boedel in kwestie is nummer 1783.2, *Boedelinventaris Egbertus Daama*.

93 Thomas, *Het verlangen naar de natuur*, 203-254; Borsay, *A History of Leisure*, 183, 188-189.

94 Voor een idee van de literatuurtraditie, zie Lambin, ‘Pleasure with Profit’.

95 Albers, ‘The Perception of Gardening as Art’; Cunningham, ‘The culture of gardens’; Brewer, *Pleasures of the Imagination*, 627-630.

96 Verhoeven, *Anders Reizen?*, 16-19, 101-128, 313; Brewer, *Pleasures of the Imagination*, 631 e.v.

Hervieux, J.C., *Traité curieux des Serins de Canarie. Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels*, vert. A. Moubach, (Amsterdam: Hendrik Schelte, 1712), titelpagina / Brugge, Mendop vzw, collectie Jan Desmet.

Titelpagina van de gecombineerde Franse en Nederlandse uitgave van Hervieux.

De waarde ervan ligt niet in eenmalige belevingen, maar net in een volgehouden investering van tijd en moeite om er een emotionele meerwaarde uit te halen.

Kanarielifhebberij is heel voluntaristisch. De materiële omkadering is beperkt en geschikt om via 'doe-het-zelf' in te richten: je kan al beginnen met enkel een kanarie in een kooi en plaats om ze te zetten. Dit staat in contrast met meer competitieve, sportieve vormen van al dan niet statusverhalende ontspanning als schermen en tennis, die ook al in de achttiende eeuw letterlijk en figuurlijk een kader vereisen om ze te kunnen uitoefenen.⁹⁷ Je hebt een speelveld nodig, bepaalde attributen, en liefst ook een tegenstander. Bovendien moeten de benodigde attributen voldoen aan bepaalde criteria, en zijn ze vaak enkel kant-en-klaar te verkrijgen. Daar komt nog eens bij dat ook het immateriële kader van kanarielifhebberij, de 'regulering', quasi onbeperkt is. De liefhebber bepaalt immers in grote mate zelf de regels, terwijl er voor bovenvernoemde 'sporten' strikte richtlijnen gelden.⁹⁸ Dit geldt bijvoorbeeld ook voor dansen en andere collectieve gedragingen: niet enkel om er aan te kunnen deelne-

⁹⁷ Eichberg, 'The Enclosure of the Body', 102-105.

⁹⁸ Op dit vlak ligt echter nog een mogelijkheid tot onderzoek, aangezien uit het kanariehoeden ergens in de negentiende eeuw competitieve kanarietentoonstellingen met strak afgelijnde criteria en reguleringen groeien.

men, maar ook om wat het ook is dat je aan het doen bent als een bepaalde vorm van 'dansen' te identificeren. Noteer hier ook hoe 'collectieve' gedragingen al per definitie verschillen van het in essentie louter individuele kanariehoeden.

Conclusie

Deze cultuurhistorische *case study* is vertrokken van de gedachte dat kanarieliefhebberij enige verwantschap zou vertonen met de 'liefhebberij' uit de voorgaande eeuwen, die allengs meer wetenschappelijk georiënteerd werd geacht. Zeker aan het begin van de eeuw is de overeenkomst nog duidelijk zichtbaar. Niet toevallig zijn de dan ontstane gespecialiseerde werken ook van een hoog wetenschappelijk niveau, getuige hun opname in latere natuurhistorische werken. Kanarieliefhebberij steunt ook duidelijk op een interesse voor de natuur, wat overeenkomt met de verlichte idealen die achter fysica en geologie schuil gaan. Toch blijkt dat de term 'liefhebberij' in de achttiende eeuw breder is dan haar vereenzelviging met zeventiende-eeuwse amateurwetenschap doet vermoeden. Uit het bij het begin van de achttiende eeuw ontstane, specifiek op kanarieliefhebberij gerichte literair bronnenmateriaal blijkt immers hoe de liefhebberij ook een uitgesproken recreatieve bezigheid is. Aan het einde van de eeuw ligt zij binnen bereik van elkeen die over een minimum aan tijd en geld beschikt, en in staat is zich de noodzakelijke maar dan al bijzonder gepopulariseerde kennis eigen te maken. Was een 'liefhebberij' in de zeventiende eeuw en vroeger nog een vorm van amateuristische geleerdheid met een quasi automatische inschakeling in een collectief wetenschappelijk gebeuren, in de achttiende eeuw is het vrijwel volledig gericht op recreatie die daarbovenop individueel waardeerbaar blijkt. In plaats van verwijzing naar of verheerlijking van internationaal gerenommeerde instituten, geleerde personen of collectieve 'idealén', drukt men de liefhebber op het hart om vooral op een voor hem of haar zelf geschikte manier aan de bezigheid deel te nemen.

Katalysator van heel dit gebeuren is de commercie. Zonder de keuze te willen maken voor vraag dan wel aanbod als primaire factor, wil ik stellen dat het bestaan en uitbreiden van een op de liefhebberij gerichte markt de hoofdrol heeft gespeeld in de democratisering van de bezigheid. Haar bestaan wordt op negatieve wijze beklemtoond door de deelnemers aan de liefhebberij zelf, die zich haasten om hun eigen amateurisme af te zetten tegen het inkomensgericht houden van kanaries. Zij is vraaggestuurd in die zin dat ze een verlichte zucht naar (kennis over) de natuur met verve bedient, maar door haar professionele opzet en haar divers en almaar meer laagdrempelig aanbod worden op hun beurt ook 'nieuwe liefhebbers' aangetrokken. Het is kortom de commercialisering die de min of meer parallelle evoluties bewerkstelligt van het vanuit elitaire beperking neerdalen tot een sociaaleconomisch democratische verspreiding en het meer (populair) wetenschappelijke weet te vertalen tot het vooral ontspanningsgerichte.

Dit alles betekent dat wetenschapsgeschiedenis, zeker wat betreft de achttiende eeuw,

meer aandacht moet hebben voor populaire vrijetijdsbezigheden met enige wetenschappelijke achtergrond. Er kan daarin zeker gelijkenis worden ontdekt in bepaalde mentaliteiten en motivaties. Ook het sociale luik zou wel eens overeenkomsten kunnen vertonen. Het is immers geen toeval dat 'sociabiliteit' voor beiden een factor blijkt, ook al is dit een breed achttiende-eeuws gegeven. De bevindingen van deze case study onderschrijven echter ook wat al bekend is uit de historiografie rond consumptie en kleinhandel: de achttiende eeuw is een verregaand commercialiserende eeuw. De invloed hiervan op de verspreiding van wetenschap en vrije tijd mag niet worden onderschat. Net zomin mag het 'populariseren' en 'democratiseren' worden gebruikt zonder eerlijk naar hun commerciële katalysator te verwijzen.

Teruggekoppeld naar het bredere maatschappelijk vlak, toont dit alles wat mij betreft aan hoe een sterke wisselwerking tussen verlichte interesse en commercialiteit de basis kan hebben gelegd voor de cultureel-wetenschappelijke ontwikkelingen uit de latere eeuwen. Immers, over het nut van een zo inclusief en zo kwalitatief mogelijk onderwijs is iedereen het ondertussen wel eens – maar hoeveel geleerd talent zou analoog niet zijn opgebloeid dankzij een commercieel gestuurde democratisering, als dit betekende dat bredere lagen van de bevolking met (populaire) wetenschap in contact konden komen? En zou het tot breed geparticipeerde vrije tijd herleiden van oorspronkelijk hermetische wetenschappelijke bezigheden niet om eenzelfde reden nuttig zijn geweest?

Over de auteur

Tom de Roo studeerde geschiedenis met specialisatie cultuur van de vroegmoderne tijd aan de Universiteit Antwerpen, waar hij in 2005 afstudeerde op de thesisverhandeling *Dierlijk gezelschap, menselijke reflectie. Gezelschapsdieren en hun culturele betekenis in de Nieuwe Tijd*. Momenteel is hij lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen, waar hij als aspirant voor het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen werkt aan een doctoraatsonderzoek over sociale relaties in de wereld van huishoudelijke consumptie. Hij volgt het doctoraal trainingsprogramma aan het N.W. Posthumus Instituut." E-mail: tom.deroo@ua.ac.be.

Literatuurlijst

Bronnen

A new way of breeding canary birds (London: J. Hughs, 1742).

Eleazar Albin, *A natural history of English song-birds, and such of the foreign as are usually brought over and esteemed for their singing* (London: A. Bettesworth; C. Hitch; S. Birt, 1737).

Ulysse Aldrovandi, *Ornithologiae. Liber Decimusterius* (Bononiae: B. Bellagamba, 1600).

Johann Beckmann, *A history of inventions and discoveries* [orig. *Beyträge zur Geschichte der Erfindungen*, trans. William Johnston] (London: J. Bell, 1797).

Pierre Belon du Mans, *L'histoire de la nature des oyseaux, avec leurs descriptions, & naïfs*

- portraits retirez du naturel* (Paris: G. Cavellat, 1555).
- Ralph Beilby, *History of British birds*, deel I (Newcastle: S. Hodgson, 1797).
- Georges-Louis Leclerc de Buffon, *Histoire naturelle des oiseaux*, 18 delen (Paris: l'Imprimerie Royale, 1770-1785).
- Noël Chomel, *Huishoudelyk woordboek. Vervattende vele middelen om zyn goed te vermeerderen, en zyne gezondheid te behouden...*, deel 1, vert. Jan Lodewyk Schuer (Leiden: S. Luchtman – Amsterdam: H. Uytwerf, 1743).
- J. Cundall, *The school of arts; or new book of useful knowledge* ([London]: Andrew Hambleton, [1790?]).
- Exact and sure directions how to dress and keep canary-birds, and to preserve them in health, and also, how to use and keep the new fashion bird-cages* (London, [ca. 1710]).
- Thomas Fairfax, *The compleat sportsman; or country gentleman's recreation* (London: J. Cooke, 1758).
- Conrad Gesner, *Historiae Animalium Liber III, qui est de Avium natura* (Francofurti: I. Wecheli, 1585).
- Oliver Goldsmith, *An history of the earth, and animated nature*, deel 5 (London: J. Nourse, 1779).
- Joseph-Charles Chastanier Hervieux de Chanteloup, *Traité curieux des Serins de Canarie. Naaukeurige verhandeling van de Kanari Vogels* [trans. A. Moubach] (Amsterdam: Hendrik Schelte, 1712).
- Thomas Holland, *Exercises for the memory and understanding: consisting of select pieces in prose & verse; together with a series of examinations relative to arts, science, and history* (Manchester: George Nicholson, 1798).
- Martinus Houttuyn, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen. Volgens het Samenstel van den Heer Linnaeus. Met naauwkeurige Afbeeldingen*, 37 delen (Amsterdam: F. Houttuyn; J. van der Burgh, 1761-1785).
- Johannes Jonston, *Beschrijving vande Natuur der Vogelen neffens haer Beeldenissen in koper gesneden* [vert. M. Grausius] (Amsterdam: I.I. Schipper, 1660).
- Juvenile Poems, written in the years 1771 and 1772* (London: Baker & Galabin, 1778).
- Edward Augustus Kendall, *The canary bird: a moral fiction* (London: E. Newbery; J. Cundee, 1799).
- Thomas Lord, *Lord's entire new system of ornithology. Or oecumenical history, of British birds* (London: Thomas Lord, [1791-96]).
- William Fordyce Mavor (ed.), *The Young gentleman's & lady's magazine, or Universal repository of knowledge, instruction and amusement, ... to serve as an useful auxiliary to public and private tuition* (London: J. Walker, [1799-1800]).
- William Fordyce Mavor, *Natural history, for the use of schools; founded on the Linnaean arrangement of animals* (London: R. Phillips; T. Davison; T. Hurst; J. Wallis; Vernor & Hood; Carpenter & Co., 1800).
- Meertens Instituut, *Boedelbank van het Meertens Instituut*, <http://www.meertens.knaw.nl/boedelbank/> (consult december 2008).

- Giovanni Pietro Olina, *Les amusemens innocens, contenant le traité des oiseaux de voliere, ou le parfait oiseleur* [orig. *Uccelliera, ovvero discorso della natura e proprietà di diversi uccelli e in particolare di que'che cantano, con il modo di prendergli, conoscergli, allevargli e mantenergli*, [vert. P.J. Buc'hoz (Roma 1662)] (Paris: P.F. Didot, 1774).
- Giovanni Pietro Olina, *Uccelliera, o vero discorso della natura, e proprietà di diversi uccelli e in particolare di que che cantano, con il modo di prendergli, conoscergli, allevargli* (Roma: Andrea Fei, 1622).
- John Piercy, *A natural history of Irish Song Birds, and such of the Foreign as are usually brought over and esteemed for their singing* (Dublin: J. Piercy, 1745).
- Samuel Jackson Pratt, *Pity's gift: a collection of interesting tales, to excite the compassion of youth for the animal creation* (London: T.N. Longman; E. Newbery, 1798).
- George Riley, *The beauties of the creation: or, a new moral system of natural history*, 5 delen (London: G. Riley, 1793).
- Hannah Robertson, *The young ladies school of arts. Containing a great variety of practical receipts* (York: New Printing-Office, 1777).
- Godfrey Smith, *The laboratory; or, school of arts: containing a large collection of valuable secrets, experiments, and manual operations in arts and manufactures*, 2 delen (London: C. Whittingham; H. D. Symonds; J. Wallis; Wynne & Scholey; Vernor & Hood, 1799).
- The bird fancier's necessary companion and sure guide; being an easy way of breeding canary birds, and the best method of chusing and keeping them, both for breeding and song* (London: T. Hope, 1760 [1762]).
- The history of singing birds containing an exact description of their habits & customs, & their manner of constructing their nests their times of incubation with the peculiar excellencies of their several songs. ... translated from the French of the Count de Buffon* (Edinburgh: S. Doig, 1791).
- The new handmaid to arts, sciences, agriculture, &c.* (London: W. Clements; J. Sadler, 1790).
- William Thompson, *The new and complete bird-fancier; or bird-fancier's recreation and delight* (London: A. Hogg, [1783?]).
- William Turner, *Avium Praecipuarum, quarum apud Plinium et Aristotelem mentio est, brevis & succineta historia* (Cologne: J. Gymnicus, 1544). Integrale herdruk in H.A. Evans (ed.), *Turner on Birds. A Short and Succinct History of the Principal Birds Noticed by Pliny and Aristotle* (Cambridge 1903).
- William Turner, *The Seconde Partie of Vuilliam Turners Herball* (Cologne: A. Birchman, 1562). Bewerkte herdruk in Chapman, G.T.L. e.a., *A New Herball* (Cambridge 1995).
- Frans Van Wickede, *Kanari-uitspanningen of nieuwe verhandeling van de kanari-teelt. Den Oorsprong, de Voortteeling, Aenkweking, onderscheiden Aert, Ziekten en Gebreken, Mid-delen ter herstelling van de Kanarien, en alles wat een liefhebber nodig heeft, 't zy hy dezelve wil doen broeden of niet* (Amsterdam: Steven van Esveldt, 1756).

Verhandeling van de kanari-teeling ofte den oorsprong, voortteeling, aenkweking, onderscheyden aert, ziekten en gebreken, middelen ter herstelling van de kanarievogels, ende al wat een Liefhebber noodig heeft, 't zy hy de zelve wilt doen broeden ofte niet. Alles nauwkeurig na meer dan XXV-jarige ondervinding beschreven Door eenen Liefhebber der Zelve (Antwerpen: P. J. Parys, [1759-1784]).

Samuel Ward, *A modern system of natural history*, deel VII (London: F. Newbery, 1775).

Anthony Yonge, *The husbandman's companion; and gentleman's amusement. Containing a cheap, easy and effectual method of curing the several disorders incident to horses, ... singing-birds, &c. With their nature and properties, methods of breaking, training, feeding, &c* (London: J. Williams, 1767)

Werken

Lucia H. Albers, 'The Perception of Gardening as Art', *Garden History* 19/2 (1991) 163-174.

Alessandro Arcangeli, *Recreation in the Renaissance. Attitudes towards Leisure and Pastimes in European Culture, c. 1425-1675* (Hampshire/New York 2003).

Irene Baldriga, 'The role of correspondence in the transmission of collecting patterns in seventeenth-century Europe: models, media and main characters', in: F. Bethencourt en F. Egmond (ed.), *Correspondence and cultural exchange in Europe, 1400-1700*, *Cultural exchange in early modern Europe* 3 (Strasbourg 2007) 187-216.

Maxine Berg, 'New commodities, luxuries and their consumers in eighteenth-century England', in: M. Berg en H. Clifford (ed.), *Consumers and Luxury: Consumer Culture in Europe 1650-1850* (Manchester 1999) 63-85.

K. van Berkel, 'Citaten uit het boek der natuur. Zeventiende-eeuwse Nederlandse naturalienkabinetten en de ontwikkeling van de natuurwetenschap', in: E. Bergvelt en R. Kistemaker (ed.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle 1992) 169-191.

David Bindman, *Hogarth and his Times: Serious Comedy* (London 1997).

T. Birkhead, K. Schulze-Hagen en R. Kinzelbach, 'Domestication of the canary, *Serinus canaria* – the change from green to yellow', *Archives of Natural History* 31/1 (2004) 50-56.

T. Birkhead en S. van Balen, 'Bird-keeping and the development of ornithological science', *Archives of Natural History* 35/2 (2008) 281-305.

Bruno Blondé en Natacha Coquery, 'Introduction', in: B. Blondé et al. (eds.), *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries / Marchands et consommateurs: les mutations de l'Europe moderne. Angleterre, France, Italie, Pays-Bas* (Tours 2005) 5-19.

Bruno Blondé en Ilja Van Damme, 'Fashioning Old and New or Moulding the Material Culture of Europe (Late Seventeenth-Early Nineteenth Centuries)', in: B. Blondé e. a. (ed.), *Fashioning Old and New. Changing Consumer Patterns in Europe (Seventeenth-Nineteenth Centuries)* (Turnhout 2009) 1-13.

- Peter Borsay, *A History of Leisure. The British Experience* (Basingstoke/New York 2006).
- John Brewer, *The Pleasures of the Imagination. English Culture in the Eighteenth Century* (London 1997).
- John Brewer en Roy Porter (ed.), *Consumption and the World of Goods* (London & New York 1992).
- Peter Burke, 'The Invention of Leisure in Early Modern Europe' [a], in: S. Cavaciocchi (ed.), *Il tempo libero economia e società (Loisirs, Leisure, Tiempo Libre, Freizeit). Secc. XIII-XVIII. Atti della "Ventiseiesima Settimana di Studi", 18-23 aprile 1994* (Serie II – Atti delle "Settimane di Studi" e altri Convegni, 26) (Prato 1995) 17-27.
- Peter Burke, 'The Invention of Leisure in Early Modern Europe' [b], *Past and Present* 146 (1995) 136-150.
- Harold J. Cook, *Matters of exchange: commerce, medicine, and science in the Dutch Golden Age* (New Haven 2007).
- Andrew Cunningham, 'The culture of gardens', in: N. Jardine, J.A. Secord en E.C. Spary (ed.), *Cultures of natural history* (Cambridge 1996) 38-56.
- Ilja van Damme, 'Pendelen tussen revoluties en tradities. Recent historisch onderzoek naar de kleinhandel in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (ca. 1450-ca. 1850)', *Stadsgeschiedenis* 2/1 (2007) 54-65.
- Karel Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht 1989).
- Florike Egmond, 'Correspondence and natural history in the sixteenth century: cultures of exchange in the circle of Carolus Clusius', in: F. Bethencourt en F. Egmond (ed.), *Correspondence and cultural exchange in Europe, 1400-1700*, Cultural exchange in early modern Europe 3 (Strasbourg 2007), 104-142.
- Henning Eichberg, 'The Enclosure of the Body – On the Historical Relativity of Health, Nature and the Environment of Sport', *Journal of Contemporary History* 21/1 (1986) 99-121.
- Paula Findlen, 'Commerce, Art, and Science in the Early Modern Cabinet of Curiosities', in: P.H. Smith en P. Findlen (ed.), *Merchants and Marvels. Commerce, Science, and Art in Early Modern Europe* (New York 2002) 297-323.
- Paula Findlen, *Possessing Nature. Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy* (Berkeley 1996).
- Paula Findlen en Pamela H. Smith, 'Introduction. Commerce and the Representation of Nature in Art and Science', in: P.H. Smith en P. Findlen (ed.), *Merchants and Marvels. Commerce, Science, and Art in Early Modern Europe* (New York 2002) 1-26.
- P. Fontes da Costa, 'The Culture of Curiosity at the Royal Society in the First Half of the Eighteenth Century', *Notes and Records of the Royal Society of London* 56/2 (2002) 147-166.
- M. Fraser, 'Public Building and Colonial Policy in Dublin, 1760-1800', *Architectural History* 28 (1985) 102-123.
- Steven M. Gelber, *Hobbies. Leisure and the Culture of Work in America* (New York 1999).
- Roelof van Gelder, *'De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzame-*

- lingen, 1585-1735*, in: E. Bergvelt en R. Kistemaker (ed.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle 1992) 11-38.
- Roelof van Gelder, 'Liefhebbers en geleerde luiden. Nederlandse kabinetten en hun bezoekers', in: E. Bergvelt en R. Kistemaker (ed.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle 1992) 259-292.
- Douglas Harper, *Online Etymology Dictionary*, <http://www.etymonline.com> (consult juli 2008).
- Eric Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1999).
- Mark Laird en John Harvey, 'Our Equally Favorite Hobby Horse: The Flower Gardens of Lady Elizabeth Lee at Hartwell and the 2nd Earl Harcourt at Nuneham Courtenay', *Garden History* 18/2 (1990) 103-154.
- Denis Lambin, 'Pleasure with Profit: Some Aspects of Landscape Gardening', *Garden History* 3/2 (1975) 29-36.
- C. Lennon, 'The changing face of Dublin, 1550-1750', in: P. Clark en R. Gillespie (ed.), *Two capitals London and Dublin, 1500-1840* (Oxford 2001) 39-52.
- Neil McKendrick, 'The Commercialization of Leisure: Botany, Gardening, and the Birth of a Consumer Society', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Il tempo libero economia e società (Loisirs, Leisure, Tiempo Libre, Freizeit). Secc. XIII-XVIII. Atti della "Ventiseiesima Settimana di Studi", 18-23 aprile 1994* (Serie II – Atti delle "Settimane di Studi" e altri Convegni, 26) (Prato 1995) 567-613.
- Neil McKendrick, John Brewer en John Harold Plumb (ed.), *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Bloomington 1982).
- Harm Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw*, Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2007).
- Leo Noordegraaf en Thera Wijsenbeek-Olthuis, 'De wereld ontsloten. Aanvoer van rariteiten naar Nederland', in: E. Bergvelt en R. Kistemaker (ed.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle 1992) 39-50.
- Oxford English Dictionary*, <http://www.oed.com> (consult juli 2008).
- Ronald Paulson, *Hogarth: His Life, Art, and Times* (New Haven/London 1971).
- John Harold Plumb, 'The Commercialization of Leisure in Eighteenth-Century England', in: N. McKendrick, J. Brewer en J.H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Bloomington 1985) 267-285.
- Tom de Roo, Dierlijk gezelschap, menselijke reflectie. Gezelschapsdieren en hun culturele betekenis in de moderne tijd, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Antwerpen 2005).
- Tom de Roo, 'From chaffinch to canary: an innovation in aviculture, 16th-18th century', in: I. Svanberg, *History of Aviculture* (wachtend op publicatie).
- Herman Roodenburg, 'Smaak en distinctie: een verwaarloosd thema voor de achttiende eeuw', inleiding op het symposium *Smaak en distinctie. Elites in de Nederlanden in*

de 18e eeuw, Meertens Instituut, Amsterdam, 23-24 januari 2009.

- E. Sheridan-Quantz, 'The multi-centred metropolis: the social topography of eighteenth-century Dublin', in: P. Clark en R. Gillespie (ed.), *Two capitals London and Dublin, 1500-1840* (Oxford 2001) 265-296.
- Sean Shesgreen (ed.), *The Criers and Hawkers of London. Engravings and Drawings by Marcellus Laroon* (Aldershot 1990).
- Laurence Stone, 'Leisure in Eighteenth Century England', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Il tempo libero economia e società (Loisirs, Leisure, Tiempo Libre, Freizeit). Secc. XIII-XVIII. Atti della "Ventiseiesima Settimana di Studi", 18-23 aprile 1994* (Serie II – Atti delle "Settimane di Studi" e altri Convegni, 26) (Prato 1995) 55-69.
- Dorothee Sturkenboom, *De elektrische kus. Over vrouwen, fysica en vriendschap in de 18de en 19de eeuw. Het verhaal van het Natuurkundig Genootschap der Dames in Middelburg* (Amsterdam/Antwerpen 2004).
- Keith Thomas, *Het verlangen naar de natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren, 1500-1800* (Amsterdam 1990).
- Jaap van der Veen, 'Dit klain vertrek bevat een Weereld vol gewoel. Negentig Amsterdammers en hun kabinetten', in: E. Bergvelt en R. Kistemaker (ed.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle 1992) 232-258.
- Gerrit Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)*, Doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2008).
- Jan de Vries, *The industrious revolution: consumer behavior and the household economy, 1650 to the present* (Cambridge 2008).
- Katie Whitaker, 'The culture of curiosity', in: N. Jardine, J.A. Secord en E.C. Spary (ed.), *Cultures of natural history* (Cambridge 1996) 75-90.99